

תקנות נגד ריבוי גירושין בגרמניה במאה ה־19

Author(s): י' יובל

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 46 (תשמ"ג), pp. 177-216

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037904>

Accessed: 04/12/2011 16:40

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

תקנות נגד ריבוי גירושין בגרמניה במאה ה־17

מאת ישראל יעקב יובל

על רקע תחושה כללית הרווחת בימינו, כאילו המסגרת המשפחתית בחברה המודרנית הולכת ונחלשת בד בבד עם הפיכתה למסגרת פתוחה ומתירנית יותר, נוטים רבים לתאר לעצמם את חיי המשפחה בעולם הישן כאידיליים או כקפואים יותר, הכל לפי הטעם האישי. דימוי פשטני זה תולה את התרופות חיי המשפחה בעידן המודרני בשבירת דפוסי החיים המסורתיים, וכרוכה עמו ההשקפה הרומנטית הגורסת, שבעידן הקדם־מודרני הם היו יציבים, הרמוניים ומספקים יותר. אלא שכבר הורה פ' אריאס, שמוסד המשפחה בימי הביניים היה שונה למדי מציפיות אלו. בתיזה, שקמו לה אמנם עוררין, טען אריאס, שהמשפחה המערבית היתה עד המאה ה־17 מסגרת פונקציונאלית בעלת רמת מודעות נמוכה לערכים ולאהבה המשפחתית.¹

אידיאליזאציה זו בולטת במיוחד בהתייחסות אל חיי המשפחה היהודית המסורתית, וזאת אף בקרב היסטוריונים: הקורא את תיאוריהם של אברהםס וגידמן² מתרשם משלמותם ומעדינותם של החיים המשפחתיים בקרב היהודים בימי הביניים. המודרניות והסקולאריזאציה נחשבות, וביתר שאת, כסיבות העיקריות שטרפו את שעתה היפה של האידיליה המשפחתית היהודית. תמונה זו אינה בהכרח מוטעית, לפחות במה שנוגע ליציבות הנישואים בראשית העת החדשה, ותיאורו של י' כ"ץ את החברה האשכנזית במאות ה־17–18 הי"ח יכול להיחשב כאסמכתא שכדיעבר להנחות אלו. בסעיף המכונה 'מעצורים לגירוש' כותב כ"ץ:

...אין באים כרגיל לידי פירוק הנישואים אלא בעקבות כישלון גלוי וחרוץ: אי־סיפוק מיני מוחלט, בגידה (בייחוד זנות מצד האשה), היעדר ילדים, אי התאמה סוציאלית,

- 1 P. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris 1973², pp. 217–316. ביקורת על הספר: J.L. Flandrin, 'Enfance et Société', *Annales: Economies Sociétés Civilisations*, XIX (1964), pp. 322–329. תשובתו של אריאס למבקרו: במבוא למהדורה הנ"ל של ספרו, עמ' 9 ואילך.
- 2 I. Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*, New-York 1975, pp. 87–95, 113–210. מ' גידמן, התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, ג, ורשה תרנ"ט, עמ' 79–82.
- 3 י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח², עמ' 173–174. ועיין עוד במאמרו: 'נישואים וחיי אישות במוצאי ימי הביניים', ציון, י (תש"ה), עמ' 43. העניינים הנידונים במאמר זה נוגעים בעקיפין בשולי הוויכוח שהתנהל בין כ"ץ ובן־ששון מעל דפי תרביץ, כט–ל (תש"ך–תשכ"א), ביחס לתמונה 'הפוריטנית' שהצטיירה מתיאורו של כ"ץ את החברה האשכנזית במאות ט"ז–י"ח. המצב בגרמניה במאה ה־17 יכול להציע פרספקטיבה נוספת לתיאור חיי האישות בחברה מסורתית.

כלומר קטטה גלויה ומתמדת, וכדומה. ...היעדר הציפייה האידיאולוגית לאושר מצד אחד, והמעצורים המרובים שנערמו לפני המתגרש והמגורשת מצד אחר, מנעו את הגירושין, אם לא בהכרח המסיבות האובייקטיביות. לגבי הבעל היה הצד הכלכלי של הגירושין משום עיכוב בעל-משקל. ...סיכוייה של גרושה להינשא שנית היו ירודים, בפרט אם הגירושין באו בסיבתה. ...עמידה ברשות-עצמה אינה יתרון לאשה בחברה זו, משום בחינה. ...גרושה צעירה, ספק אם עשויה היתה להשתלב בחיי הכלכלה, ובוודאי שלא מצאה לעצמה עמדה עצמאית בחיי החברה. ...כל זה היה עשוי אפוא לדחות את הגירושין כפיתרון מהיר למתיחות בחיי המשפחה. ואמנם מוצאים אנו מקרים רבים כאשר נשאלו בעלי ההלכה להיתר לקיים את הנישואים, במקום שלפי הדין חייב הבעל בגירושי אשתו.

תמונה שונה בתכלית מצטיירת מתיאורו של גויטיין את החברה היהודית במצרים ב'תקופת הגניזה'⁴: הגירושים, לפחות בחוגים החברתיים שכתביהם נשתמרו בגניזה הקאהירית, היו תופעה נפוצה. כמחצית מכלל נישואי הנשים שנרשמו בכרסטת המחבר הם נישואים שניים, לאחר גירושים או התאלמנות, ושיעור זה כנראה עוד גבוה יותר בקרב הגברים. ניידותם המרובה של בני הדורות ההם לרגל עסקי פרנסתם היתה בין הסיבות שתרמו לערעור קשרי הנישואים בין בני הזוג.

די בכך כדי להצביע שלא כל המקומות ולא כל הזמנים שווים. זאת ועוד: בדור האחרון חלה מהפיכה של ממש בחקר המשפחה האירופית בימי הביניים, ובניינים שלמים של השערות ודימויים קודמים נסתרו אגב ניצול שיטות מחקר ומקורות חדשים. ההתפתחות בתחום זה היא כה מהירה, עד שספרו הנ"ל של אריאס, שפורסם בשנת 1960, נחשב כבר כמחקר חלוצי ומיושן. די בהישגים שכבר הושגו במחקר הכללי כדי לעורר שאלות יסודיות גם במה שנוגע להיסטוריה של המשפחה היהודית.

במאמר זה⁵ הנני מבקש להציג מקורות חדשים, המצביעים על כך שכחברה היהודית בגרמניה במאה ה'ט' עמדו חיי הנישואים לעתים תכופות בפני משבר הגירושים. במרכז הדיון יעמוד תיאור הביקורת של ר' זליגמן כינג את חיי האישות בקרב בני דורו, וניסיונו למנוע גירושים קלים על ידי תקנות מתאימות. משקלה ההיסטורי של עדות זו יידון בחלקו השני של המאמר. בנספח למאמר הנני מפרסם מכתב יד את איגרתו השנייה (ראה להלן) של ר' זליגמן בנידון, שהיא החשובה יותר מבחינת עניינה של ההיסטוריה החברתית.

4 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, III, Berkeley-Los Angeles-London 1978, pp. 260-277

5 מאמר זה מבוסס על כמה עניינים שידונו בפרוטרוט בעבודת הדוקטור שבהכנתה הנני עוסק עתה, בהדרכתם של פרופ' ח' בינארט וד"ר א' גרוסמן, האוניברסיטה העברית, ירושלים. את המאמר כתבתי בקלן. בה הנני שווה לשם השלמת לימודים. בהזדמנות זו הנני מבקש להביע את תודתי החמה לידידי א' ריינר, שסייע בידי במסירות להתגבר על כמה מהקשיים הכרוכים בכתיבת מאמר שכזה הרחק מספרים נחוצים ומשית' חברים.

א

ר' זליגמן בינג ידוע בעיקר בניסיונו לכנס בקיץ 1454 בעירו בינגן כנס רבנים מארץ הריין בראשותו, אשר אמור היה לתקן אי-אלו תקנות, שטיבן אינו נהיר⁶. ניסיון זה לא עלה יפה, מחמת ההתנגדות שקמה לו לר' זליגמן הן מחוגי הרבנים והן מקרב פרנסי הקהילות⁷.

6 המקורות לוועד בינגן: ר' יוסף בר משה, לקט יושר, ב: יורה דעה, מהדורת 'פריימאן, ברלין תרס"ד, עמ' 76–79 (= ר' ישראל איסרליין, פסקים וכתבים, ורשה תרמ"ב, ס' רנב–רנג); שו"ת מהר"ם מינץ, סלוניקי תקס"ב, ס' סג. לדעת ברויאר (להלן, הערה 7), הערה 59, קשור לפרשה זו גם פסקים וכתבים, ס' סג. צ' גרץ (דברי ימי ישראל, תרגום שפ"ר, ו, ורשה תרנ"ח, ציון ה, עמ' 421–427) דן בהרחבה בפרשה זו, וקבע את מועד התכנסות הוועד בין השנים 1455–1457. הצעה זו התקבלה על ידי כל החוקרים שלאחריו. גרץ הסתמך בעיקר על דבריו של אחד המשיבים לפנייתם של מתנגדי ר' זליגמן, ר' מייסטרליין מווינר-נוישטט, הרומז לביטול הפריבילגיות הנוחות שמהן נהנו יהודי פולין על ידי קז'ימיר הרביעי, וזאת בעקבות לחצו של המטיף יוהאן קפיסטרטאנו: והם 'רובצים תחת משא המלך ושרים, וכתבו לבקש עזר ותרופה... כי קרובים אנחנו למלכות ואנחנו נדע את אשר ידובר ואת אשר נעשה, כי יש לחשוב אתם ליום וועד הגדול והנורא'. גרץ הבין שיום זה הוא יום הכיפורים (בנוסח שלפניו: 'כי יש לחשוב עתה ליום הגדול והנורא'). באוקטובר 1454 התלונן עדיין קפיסטרטאנו בפני האפיפיור שקז'ימיר עומד בסירובו לבטל את הפריבילגיות של היהודים. רק בנובמבר 1454 נכנע המלך ללחץ, וביטלן. אותה שנה חל יום כיפורים בשניים באוקטובר, היינו עוד קודם ביטול הפריבילגיות. לכן נאלץ גרץ לאחר את מכתבו של מייסטרליין לימים שלפני יום הכיפורים של שנת 1455, או אף 1456. בלומדי פרשה זו בחברותא עם ידידי 'גוגנהיים הגענו למסקנה, שגרץ טעה בפרשנותו: במשפט 'יש לחשוב אתם ליום וועד הגדול והנורא' מתכוון מייסטרליין לכינוס רייכסטאג, הקרוי גם במקור מהמאה ה־12 בפי היהודים 'יום הנורא' (עיי' 'זימר, 'ר' יעקב ריינר', סיני, פז [תשמ"ז], עמ' קכו, הערה 25). מדברי מייסטרליין ניכר שהמאורע אקטואלי, והוא מדווח עליו לקהילות הריין גם כדי לעדכן בחדשות הפוליטיות של הזמן. ואין זה מקרה שדווקא הוא ראה לנכון לעשות כן: 'כי קרובים אנחנו למלכות ואנחנו נדע את אשר ידובר'. ואמנם, בעירו וינר-נוישטט ישבה בזמן ההוא גם חצרו של קיסר גרמניה פרידריך השלישי (*Frederici III. Regesta chronologico-diplomatica* J. Chmel, *Regesta chronologico-diplomatica Frederici III. ... vom Jahre 1440–1493*, Wien 1859, pp. 317–345). זאת ועוד: בין פברואר ומאי 1455 אכן התכנס רייכסטאג בווינר-נוישטט, ובמרכז דיוניו עמדה הסכנה העומ' מאנית לאחר כיבוש קונסטאנטינופול (1454). הכרך הודן בכינוס זה (*Deutsche Reichstagakten* unter Kaiser Friedrich III, 1455 — XIX, 2) לא יצא לאור, ועל הכנתו שוקד עתה צוות חוקרים בקלן, שאפשר לי לעיין בחומר שנמצא בינתיים ברשותו (ותודתי נתונה בזאת לפרופ' אריך מויטן ולד"ר הריברט מילר). ואולם, לא מצאתי עקבות לדיון בענייניהם של יהודי פולין ברייכסטאג זה. דבריו של מייסטרליין מתייחסים ככל הנראה לתוכנית דיון שלא יצאה בסופו של דבר אל הפועל. מכל האמור לעיל עולה, שמכתבו של מייסטרליין נכתב אחרי נובמבר 1454 ולפני פברואר 1455: ועד בינגן התקיים איפוא במהלך קיץ 1454.

ספק אחד לכל הפחות במקומו עומד: בתשובתו של ר' איסרליין בנידון, שנשלחה אף היא מווינר-נוישטט, נאמר: 'וצירכם הגיע הנה ניאושטט ביום ראשון דר"ה [=דראש השנה], כי נתאחר סגיאין ברינגנשפורק, כאשר יגיד לכם' (לקט יושר, ב, עמ' 77). ליתא במקבילה שבפסקים וכתבים). מכאן שתשובתו של איסרליין נכתבה עוד בסוף ספטמבר, ולפני ביטול הפריבילגיות של יהודי פולין. האם השליח שהביא מווינר-נוישטט לארץ הריין את תשובות איסרליין (מדובר בשתי תשובות, וזו הנ"ל היא המאוחרת מבין השתיים) לא נטל עמו בו בזמן גם את תשובת מייסטרליין (נמעניה זהים לאלו שבתשובתו הראשונה של איסרליין)? או שמא יש לגרוס 'ביום ראשון דר"ה' (=דראש חודש)?

עיי' מ' ברויאר, 'הסמיכה האשכנזית', ציון, לג (תשכ"ח), עמ' 25–26.

בספרות השאלות והתשובות שבדפוס שרדו כמה משאלותיו ומתשובותיו⁸ ואילו כתבי היד העשירונו בכמה מחיבוריו⁹. עוד במאה הקודמת זיהה ברלינר¹⁰ חיבור הלכי נוסף שלו, המצוי בכתב יד שבספריית מונטיפיורי מס' 146 [להלן: כ"מ], אותו כינה מקטלג הספרייה¹¹ בטעות 'ספר מנהגים'. שטיינשניידר¹² עמד בהרף עין על כך, שכתב היד הוא אוטוגרף המחבר. כתב היד חסר בראשו ובסופו, וברור היה מלכתחילה שאין הוא מחזיק את החיבור בשלמותו. ואמנם, חלק נוסף מהחיבור נמצא בכתב יד שבספריית הבודליאנה באוקספורד, אוסף אופנהיים מס' 93 (ברשימת נויבאואר מס' 973 [להלן: כ"א]). דומה, שזכות הראשונים על גילוי זה שמורה לא' קופפר, אשר אגב קיטלוג כתבי היד שבספריית הבודליאנה בעבור המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים רשם כתב יד זה תחת שמו של ר' זליגמן בינג, וקבע בטביעת עין של תלמיד חכם את שייכותו לכתב יד מונטיפיורי, וממילא — את היותו אף הוא אוטוגרף המחבר¹³. חיבור זה היה מונח כפי הנראה לפני מהרש"ל, והוא מכנהו בשם 'נימוקים'¹⁴. שם זה יפה לו יותר מהשם 'מנהגים', מפני שהחיבור הינו בעל אופי הלכ־פרשני, ואינו בשום מקרה קובץ מנהגים.

החיבור דורש תיאור נפרד ומפורט החורג ממסגרת מאמר זה, ויש לקוות שהוא ייעשה על ידי המומחים לספרות ההלכה, שיעמידונו על אופיו הספרותי וההלכי של הספר, כמו גם על שיטותיו ואופקיו האינטלקטואליים של המחבר. אסתפק כאן רק בציון אותן נקודות, החשובות להבנת ההקשר הספרותי של קריאתו של ר' זליגמן לצמצום מקרי הגירוסים:

8 פריימאן, מבוא ללקט יושר (לעיל, הערה 6), ב, עמ' XXIX, סימן מה. תשובה נוספת נדפסה על ידי מה' הורוביץ, 'שאלה ותשובה משנת רכ"ט לפ"ק', אוצר טוב, ברלין 1883, עמ' 1–11, ותשובה אחרת על ידי צ' ברוכסון, 'חמש אגרות מחכמי אשכנז במאה ה"ט', עלי ספר, ו-1 (תשל"ט), עמ' 100–101.
9 (1) ספר שערי ציון (כתב יד פרנקפורט 203 8°; כתב יד המבורג 320. נוסח אחר של החיבור קרוי 'בדיקות' והוא בכתב יד אוקספורד 1271 ועיין: גרץ [לעיל, הערה 6], עמ' 421, הערה 1). (2) פירוש לרוח חן (כתב יד מונטיפיורי 303). (3) כנראה הוא מחבר סדר החליצה שבכתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק Rab. 632, דף 4ב. (4) כמה מתשובותיו עודן בכתב יד: תשובה לקהילת מיינץ (בתוך חיבורו של ר' משה מינץ, שלשה ענפים, כתב יד אוקספורד 692, דפים 76–80א. על החיבור עיין: מ' ברויאר, "שלשה ענפים" לר' משה מינץ, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ב, ירושלים 1972, עמ' 87–93 [=המעין], ב (טבת תש"ל), עמ' 12–18); תשובה ל'דייני ויסנואי' (כ"א, 46 ואילך); ועיין להלן, הערה 14.

10 A. Berliner, 'Seligmann Bing Oppenheim', *Hebräische Bibliographie*, IX (1869), pp. 81–86;
11 H. Hirschfeld, *Catalogue of the Hebrew Mss. of the Montefiore Library*, London 1904, p. 41, No. 146

12 בסוף מאמרו של ברלינר (לעיל, הערה 10), עמ' 85–86.
13 בנתיים נודעה התגלית למומחים העוסקים בספרות התקופה. לאחרונה פירסם י' פלס שיר מחורז מאת ר' מנחם ציון, סבו של ר' זליגמן, על פי כ"מ, ואגב כך ציין גם כמה הערות ביוגרפיות חשובות אודות ר' זליגמן (רבינו מנחם ציון, מוריה, יא, ה-1 [ניסן תשמ"ב], עמ' ט-י, טו-כ), וראה להלן, הערה 29.
14 בפירושו לשערי דורא, לובלין שנת ט, דף ב ע"א. ר' משה מינץ כותב בתשובה שלו לר' זליגמן, משנות השישים של המאה: 'גם העתקתי מספר של מר החשובה שהשיב לכ"מ מ"ו מהר"י ווייל זצ"ל...'. תשובה זו אינה מצויה לא בכ"א ולא בכ"מ, והיא התפרסמה על ידי י' בוקסבוים, 'תשובות ופסקים לרבינו יעקב וויל', ספר זכרון לרב ח' שמואלביץ, ירושלים תש"מ, עמ' שט-שי.

אופיו האוטוגרפי של החיבור ניכר ממבט ראשון. הוא רצוף מחיקות, תיקונים, הגהות ותוספות, כמו גם פגמים בסידור הפנימי. מה היתה מטרתו של חיבור עצום ממדים זה, הכולל כמעט אלף עמודים? האם התכוון מחברו מלכתחילה לשוות לו צורה של ספר לרבים?

במקום אחד כותב ר' זליגמן: 'אני הקטן' פירשתי יפה מה שלא היה] מפורש כתוב] בהדיא, למען ארוץ בו כשאקרא'¹⁵. מכאן שמדובר לכאורה בכתיבה לצרכים עצמיים. ואמנם, המחבר נוהג להעתיק באריכות ניכרת את תמצית השקלא־טריא התלמודית (ואגב כך גם לפרשה), הוא מצמיד לה כמעט בקביעות את פירושי התוספות ומביא הרבה מדברי רי"ף, רש"י, רמב"ם, ראב"ה, ר"ש משנץ, סמ"ג, סמ"ק, רא"ש, מהר"ם מרוטנברג, מרדכי, הגהות מיימוניות, תשב"ץ, ארבעה טורים, ועוד. בקיצור, כל הספרות הבסיסית, שרב אשכנזי עשוי לעשות בה שימוש. במקרים רבים הוא מצרף גם מובאות מדבריהם של חכמי דורו, בעיקר ממורו מהרי"ל ומדברי עצמו. מטעם זה לבד רבה חשיבותו של החיבור גם בתור מקור היסטורי לתולדות יהודי גרמניה במאה ה־18.

15 כ"א, 29א.

16 בחומר זה נסתייעתי לצורך כתיבת הערכים הביוגרפיים עבור גרמניה יודאיקה, כך ג', והדיסטאציה שלי. אסתפק כאן בתיאור תמציתי של כמה עניינים אופייניים: כ"א 84א: 'הנה יש מקומות שיש שם יום איד קבוע בכל שנה כגון פינגשטיין (Pfingsten) ואותן] היום מוּלִיכִין] הספנין] ספינה גדולה לנוש"א (Neuß) על הריין, 40 ק"מ צפונית לקלן] שיש שם קדש (הכוונה לכנסיית St. Quirin — עיין: *Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands*, III: *Nordrhein-Westfalen*, Stuttgart 1970, p. 557) והרבה גוים עובדין] באותה] הספינה. וכל השכר שנותנין] הגוין] באותו הספינה מביאין] וקונין] מה] שעה לנרות לפני הקדש. ושאלתי את פי החייר הגדול] מורי ורבי מהר"ר זושקינט מקלונא זצ"ל אם אוכל לילך ג"כ באותו ספינה עד לקלונא וליתן שכרי לספן, והתיר לי...'. אך צירוף מקרים נדיר הוא, נסיעתו זו של ר' זליגמן מבינגן לקלן בחג הפינגשטיין מתועדת גם במסמכים העירוניים: ביום 8.3.1415 הצטייד ר' זליגמן ב־ Geleit (=כתב תיור הניתן על ידי העיר תמורת תשלום והמעניק הגנה למי שבא לביקור ארעי. ועיין אודותיו: O. Stobbe, *Die Juden in Deutschland*, Braunschweig 1866, pp. 40–42) שניתן לו על ידי עיריית קלן לשם שהייה בת יומיים בעיר בחג הפינגשטיין: *predicta forma*; (ליהודי זליגמן, לפנטקוסט [19.5.1415] ליומיים, עד אז ניתן לביטול בצורה הנזכרת לעיל — *Historisches Archiv der Stadt Köln*, Bestand: *Verfassung und Verwaltung*, — *Geleitsregister* 3, fol. 57v). שבועיים קודם (27.2.1415) קיבל ר' זליגמן את כתב התיור הבא: *Cuidam iudeo dicto Selichmanno de Bynge ad mensem ita, quod sit iudeis obediens in suis, non usurando*; (ליהודי המכונה זליגמן מבינגן לחודש אחד, ושיצית ליהודים [תושבי קלן] בענייניו, ושלא יעסוק בריבית שם). כתב תיור נוסף ניתן לאשת 'זליגמן מכון' ביום 18.3.1415 עד 24.6.1415 וגם עליה נאסרה ההלוואה בריבית (שם, דף 108א). ייתכן שהיא אשתו של ר' זליגמן ושנפלה טעות ברישום (אמנם מכ"א, 9א, מוכח שר' זליגמן שהה זמן מה בבון, וכימיו של ר' זוסקינד מקלן). כשנה וחצי מאוחר יותר קיבל ר' זליגמן כתב תיור שלישי (6.11.1416) לשהיה בת שישה שבועות בקלן, החל מיום הגיעו אליה ולא יאוחר מ־25.12.1416 (שם, 96א). תודתי נתונה בזאת ל־ר' הויסקס מהארכיון ההיסטורי של קלן, שהביא לידיעתי את התעודות הנ"ל. הרקע לנסיעתו של ר' זליגמן לקלן אינו ברור די הצורך, אך נראה שבמהלכה למד גם אצל ר' זוסקינד מקלונא, המוזכר על ידו בחיבורו כמה פעמים כמורו.

בכ"א, 103ב יש ידיעה חדשה על הדאגה שעוררו מלחמות ההוסיטים בקרב יהודי גרמניה בכלל

עומס כזה של ציטוטים ארוכים, כמו גם היקפו הניכר של החיבור, יכולים לחזק את הרושם שהכוונה העיקרית של המחבר היתה אמנם לרשום לעצמו רשימות 'למען ארוך בו כשאקרא'. ואולם, במקומות רבים כותב ר' זליגמן בסופו של דיון ארוך: 'ופירשתי... כדי שירוך הקורא בו'¹⁷. זאת ועוד: על אף חסרונותיו הצורניים של החיבור ניכרת בו לעתים גם שיטתיות ומאמץ למנוע כפילויות¹⁸. במקום אחד הוא מקדים לציטטה ארוכה מהמרדכי דברים אלו: 'והנה אכתוב תשובה מן המרדכי ובסוף סדר נשים מן המיימוני ואכתוב המשנה והגמרא [מפ'ר] הניזקין [במסכת] גיטין. ואז אכתוב התשובה מבואר יפה כדי שיש להבין מן השורש'¹⁹.

המגמה 'להבין מן השורש' קובעת לבטח את השיטה כולה²⁰. הדיון בענייני ההלכה השונים מתאפיין בגישה שיטתית, המבקשת לפרוש יריעה רחבה של המקורות הראשונים, החל מהמשנה והתלמוד, דרך מבחר ספרות הראשונים וכלה בחידושיהם של בני הדורות המאוחרים. אם איני טועה, מייחדת תכונה זו את החיבור גם בהשוואה עם חיבורי ההלכה האשכנזיים שלפניו. הפניית החיבור אל ה'קורא' ניכרת גם בסיכומי ההלכות, שהמחבר נהג

ואצל מהר"ל בפרט, בספטמבר 1421. תיאור הנהגת הפרנסים בוורמס נמסר בכ"א, 132–134 (וע"ע שם, 168). הערות חשובות הנוגעות למעמד הרבנות בכלל ולענייני סמיכה בפרט פוזרות בחיבור, ור' זליגמן אף הקדיש לעניין זה דיון מיוחד במסגרת ביאוריו למסכת סנהדרין. אציין כאן כמה דוגמות: מנהג להעניק לאדם תואר 'חבר' לאחר מותו (כ"א, 98), מנהגי סמיכה שנהג מהר"ל (כ"א, 169) ושנהגו בנירנברג (שם), מנהג לקבל סמיכה מרבנים שבמדינה אחרת ('ואינן) אצל שום רב הסומך אותם, ודבר חדש הוא... כי לפנים לא היה כן כלל וכלל, אלא כשהיה להם סמיכה אצל רב אחד או היו מסכימים האחרים עמהם...'. כ"א, 169). כמה ידיעות בעלות עניין היסטורי המצויות בכ"מ נרשמו כבר על ידי ברלינר (לעיל, הערה 10). כאן אעיר על ידיעה נוספת בעלת עניין. בדף 74 נזכר המנהג להתחפש בפורים ('שאינן) מכיירין) אותן ('שנהג במגנצא בימי מהר"ל'. ער עתה נחשב — ככל הידוע לי — שור'ת ר' יהודה מינץ, ס' טו, כמקור הראשון המזכיר את ההתחפשות בפורים, ולפיכך מקובל היה לחשוב שמוצא המנהג הוא מאיטליה ('ל' פישמן, 'ההתחפשות בפורים', סיני, ב [תרצ"ח], עמ' תג; ב' רות, היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים 1962, עמ' 33). עדותו של ר' זליגמן היא איפוא מוקדמת יותר, ויש לחשוב עתה שמקור המנהג הוא בגרמניה, אולי בהשפעת ה-Fastnacht החל בסמוך לפורים. גם בספר חסידים קטן, ורשה 1866, דף טו ע"א נזכרים בחורים המתחפשים לנשים בפורים ובחנוכה. על הדמיון למנהגי ה-Fastnacht עיין: M. Güdemann, Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Deutschland, III, Wien 1888, Note IV, pp. 270–274; O.A. Erich, Wörterbuch der deutschen Volkskunde, neu bearb. von R. Beitz, Stuttgart 1981 (=Kröners Taschenausgabe Bd. 127), pp. 198–204. עניינים נוספים בעלי חשיבות היסטורית הפזורים בכ"א ייזכרו להלן.

- 17 כ"א, 5, או למשל שם, 11: 'והנה אבאר בקיצור... למען ירוץ הקורא בו, ועוד.
- 18 למשל, אנב דיון במסכת שבועות הוא סוטה לעניין צדדי השייך למסכת נדרים. הוא מסיים במלים: 'ולהלן אי"ה נדבר יותר מזה' (כ"א, 30).
- 19 כ"א, 39.
- 20 כך, למשל, לרגל שני מקרים שאירעו במיינץ, הקשורים עם ביזת העיר בשנת 1462 (כ"א, 46, 65). ועיין להלן). מאריך המחבר בהצעה מפורטת של מקורי הדינים, ומוציא מתחת ידו קונטרס שלם בדיני הטענות. בסופו הוא כותב: 'והנה אתחיל לכתוב הדינים) בקיצור למען ירוץ הקורא בו. ומי שידרוש אחר שורש הטעמים יסתכל לעיל שביארתי הכל' (כ"א, 68). סימום של קיצור זה חסר, אך גם כך הוא מחזיק 11 עמודים!

לכתוב עם סיומן של סוגיות הלכיות ארוכות, שבהם הוא חוזר וסוקר בקצרה את עיקרי הדברים.

לפי מצבו הנוכחי של החיבור דומה שהמשימה שנטל ר' זליגמן על עצמו לא הושלמה מעולם, ואם אמנם כתבי היד האוטוגרפיים הללו הם היחידים ששרדו, הרי שהחיבור לא הועתק ומן הסתם גם לא נערך. ככל הנראה הוא נותר כטיוטה, ובתור שכזה – ולו גם מחמת היקפו הניכר – לא ניתן היה להעתיקו. האכסניה הספרותית שאירחה את קריאתו של ר' זליגמן לצמצום תכופות הגירושין, המהווה בה נטע ספרותי זר, היא איפוא אכסניית ארעי, שלא נופו ממנה טיוטות שרשם המחבר לעצמו או אף רשימות פרטיות שאין מקומן בחיבור מסוג זה²¹.

מסגרת הזמן של כתיבת החיבור ניתנת לקביעה די מדויקת. ברלינר מצא כבר בכ"מ הוכחות לכך שהוא נכתב אחרי שנת 1460²². אמנם, שנת השמיטה ר"ג נזכרת בכ"א בלשון עבר²³, ומכאן מסתבר שהדברים נכתבו לפני השמיטה הבאה של שנת ר"ך (1459/60). אך מרמזים אחרים שבכ"א מוכח, שהכתיבה נמשכה גם במהלך שנות השישים: מורו של ר' זליגמן, ר' זלמן בונא, שנפטר בשנת 1458²⁴, נזכר בברכת המתים²⁵. פעמיים נזכרת 'ביזת מיינץ':

והנה אכתוב עובדא דהוי במגענצא שנלכדה העיר וכאו השוללים ושללו העיר ושרפו מקצת העיר והיו שם הרבה יהודים, יש מה[ן] שברחו ויש מהן שנחבאו בעיר ויש מהן שנשארו שם. והוליכו השוללים[ם] מקצת השלל לארץ רחוקה, מקצת הוליקו בקרוב ומקצתו מכרו בתוך העיר²⁶.

תיאור זה מתייחס למאורעות שהתרחשו במיינץ בליל 28.10.1462, שעה שהעיר נכבשה ונבזזה על ידי אדולף השני מנסאר²⁷. מכאן שהחיבור לא נחתם לפני שנת 1463. הידיעה

21 בכ"א, 102א. נעתקו רשימות פרטיות של חשבונות כספיים. כן מובאים קטעי פרשנות שאינם קשורים לתוכן החיבור, למשל: בדף 81א מצוי פירוש לישעיהו ד', הכולל אזכורים רבים של 'ציון', והשווה להלן, הערה 56.

22 לעיל, הערה 10, עמ' 83.

23 כ"א, 90א.

24 ברשימת משלמי מסים במיינץ נזכר Salman Bonne ביום 2.7.1458. ב-29 בספטמבר אותה שנה נזכרת אלמנתו J.S. Menczel, 'Item, geent Salman von bons witwe' Beiträge zur Geschichte der Juden von Mainz im XV. Jahrhundert, Berlin 1932, pp. 138-139.

25 כ"א, 169א: 'וכשהיה מסמינן] הגאון[ן] מחון[תני] מ"ו מהר"י סג"ל מנו[חתן] כבונד[ן] [=מהר"י] אחד, את הישר בעיניו והאהוב לו, היה נוטל שתי ידי ומניחו על ראשו וסמכוהו. וכן היה סמך מ"ו מהר"ר זלמן בונא זצ"ל'.

26 כ"א, 365. וכן שם, 46ב: 'יום השלל במגענצא, כשנלכדה העיר שבו ויבזזו...'

27 C. Hegel, Die Chroniken der mittelhheinischen Städte 18: Mainz Bd. II Abt. 2, Leipzig 1882, pp. 167, 179; מנצל (לעיל, הערה 24), עמ' 52-55; 13c Mainz; Germania Judaica, III, [בדפוס]. גם ר' משה מינץ מתאר את הביזה שפגעה ביהודים, כמו בשאר תושבי העיר: 'מה שהשיבו לי רבותי סדרתי

האחרונה על ר' זליגמן בעודו בחיים היא מסתיו 1469²⁸, וסביר להניח שנפטר זמן קצר לאחר מכן²⁹. את זמן חתימת החיבור אין לאחר איפוא לשנת 1471. לפי המקובל ישב ר' זליגמן בתחילה באנדרנך, בשנת 1446 התיישב בבינגן³⁰ ובשנת 1460 לערך עקר משם לאופנהיים. בשנת 1463 הוארכה זכות ישיבתו באופנהיים עוד בשש שנים³¹. בשני כתבי היד מציין ר' זליגמן את מקום מושבו בעת כתיבת חיבורו: 'פה בינגן'³². נראה איפוא, שר' זליגמן שב פעם נוספת לבינגן בסוף שנות השישים של המאה³³, ואת חיבורו כתב שם בערוב ימיו. ייתכן שמטעם זה לא זכה להשלימו.

אותו בספר בפ"ע [=בפני עצמן] ונאבד ממני בבית מענץ כשנלכדה העיר עם יתר רוב ספרים שלי ורוב ממוני, וכן אבדו לו אז כמה מתשובותיו. גם כרוניקה עירונית מספרת: 'Es wurden auch die Juden geplündert und gescheczt' (מנצל, שם, הערה 184).

28 תשובתו מראשית שנת ר"ל (סוף 1469), צוינה לעיל, הערה 8 (הורוביץ).
29 י' פלס הודיעני שבירו הוכחה, שבחודש טבת שנת רל"ב כבר לא היה ר' זליגמן בחיים. ואכן, מי שבשנת 1415 כבר הצטיין ב'כתב תיור' (=גלייט, ראה לעיל, הערה 16) מבינגן לקלן בהיותו כנראה כבר אדם נשוי, אי אפשר לו שיחיה הרבה אחרי שנת 1470. קודם תגליתו האחרונה סבר פלס (במאמרו הנזכר [לעיל, הערה 13], עמ' טו), שר' זליגמן היה עוד בחיים בשנת רל"ג. פלס חשב אז ש'האגון ה"ה האלוף הר"ר יעקב בן ר"ג ה"ה מהר"ז סג"ל שי' [חיה] הנזכר בכרכת החיים בקולופון משנת רל"ג (פורסם ע"י י"ל ביאלר, מן הגזנים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 47–48) הוא בנו של ר' זליגמן בינג הלוי (=מהר"ז סג"ל). ואולם, 'מהר"ז סג"ל' הוא ר' זלמן סג"ל (הנזכר להלן, עמ' 194), שהיה בנו של ר' זליגמן בינג, ור' יעקב זה היה איפוא נכדו של ר' זליגמן. ר' זלמן סג"ל, רב בנירנברג, התקבל שם כאזרח (13.2.1455) תחת השם Meister Salman von Bingen (M. Stern, *Die israelitische Bevölkerung der deutschen Städte, III: Nurnberg im Mittelalter* Kiel 1894, p. 79 בארכיון המקומי (עייני, *Germania Judaica*, III, Nürnberg s 13b, [בדפוס]). ר' יעקב הנכד נזכר גם בסידורו של ר' נפתלי הירץ טריויס (טהינגן ש"ך), ביאור ל'עלינו לשבח' של ראש השנה (הובא על ידי ברלינר [לעיל, הערה 10], עמ' 84), והוא מביא שם ממנהגו של 'מהר"ר מולין זקני, אביו של מהר"ר ס"ל מ"כ [=מנוחתו כבוד]'. ברלינר גרס 'אחיו' במקום 'אביו', היינו שמהר"ר מולין הוא ר' יקותיאל מולין אחי מהר"ל, שהיה איפוא סבו של ר' יעקב זה. היות שברלינר חשב אף הוא שר' יעקב הוא בנו של ר' זליגמן בינג, ולא נכדו, הוא הסיק מכאן שר' זליגמן נשא לאשה את אחייניתו של מהר"ל, ומכאן הכינוי 'מחוטני' שבו הוא מכנה תדיר את מהר"ל. ואינו כן, והגירסה במקומה עומדת: מהר"ר מולין הוא מהר"ר מולין אביו של מהר"ל (הקרוי כאן מהר"ר ס"ל, כפי שקורא לו תמיד גם ר' זליגמן), והתואר 'זקני' אינו מורה שר' יעקב היה נכדו אלא נינו (כמקובל הרבה). היות שתואר זה מיוחס דווקא לאביו של מהר"ל ולא למהר"ל, הרי שצדק ברלינר שקירבת הנישואין בין משפחותיהם של ר' זליגמן ומהר"ל היתה באמצעות אחד מאחיו של מהר"ל. אולי השיא את בנו ר' זלמן לאחת מאחייניותיו של מהר"ל. הסכם שידוכין בין השניים נזכר בכ"א, 189א, אך ככל הנראה אינו קשור עם קירבה משפחתית זו.

30 כך עולה מ' 12, R. Grunfeld, *Zur Geschichte der Juden in Bingen am Rhein*, Bingen 1905, p. 12. אף כבר נזכר לעיל (הערה 16), שבשנת 1415 הוא נחשב כתושב בינגן. וראה להלן, הערה 31.

31 M. Stern, 'Der Wormser Reichsrabbiner Anselm', *ZGJD*, V (1934), pp. 166–167, Anm. 83–84. באופנהיים הוארך היתר ישיבתו ב' 18.11.1462. בשנה נוספת (שטרן, שם), ומכאן שהגיע לשם קודם. גם משר"ת מהר"ם מינץ, סי' לב, מוכח שיישבתו באופנהיים קודמת לעזיבת היהודים את מינץ בסוף אוקטובר 1462.

32 כ"א, דף 292 (יצוטט להלן, הערה 43); כ"מ, דף 135א.
33 ברשימת גיטין מבינגן (לעיל, הערה 65), רשום גם גט מיום יג אלול רכ"ח (31.8.1468). גיטין אלו ניתנו על ידי ר' זליגמן עצמו (כאמור שם), ומכאן הוכחה נוספת שר' זליגמן אכן חזר לבינגן בסוף שנות השישים.

ב

אופיו האוטוגרפי של החיבור ניכר גם בקטע יוצא דופן, הן מבחינת סגנונו הנמלץ והן מבחינת תוכנו, המצוי בכי"א, בדפים 74א–80א.³⁴ עניינו הוא איגרות מחורזות לנמענים אנונימיים, הכוללות ביקורת על קלות הדעת שבה מתבצעים גירושים בחברה האשכנזית וכן הצעות לתקנות הלכיות לשיפור המצב. מכתבים אלו, כחיבור כולו, הם טיוטה בלבד: מחברם הוסיף במקומות רבים תוספות על הגיליון, והוא הותיר, לפחות במקרה אחד, עמוד ריק לפני קטע שראשו חסר, וכנראה התכוון להשלים את החסר מאוחר יותר. גם סדר הדפים אינו תואם תמיד את סדר העניינים.³⁵

המכתב הראשון³⁶

מכתב זה כולל פתיחה וחתומה והוא איפוא שלם. הפתיחה היא כדלהלן³⁷:

לבי למחוקקי ישראל [המתנדבים] בעם / נכספתי לגור באוהלם / ולשכון בהיכלם / ולחזות בנועם / ישאו הרים שלום] לעם וגבעות בצדקה / ויתענגו על רוב שלום] וימלטו מהב הב ועלוקה / אלופי התורה משנה ומקרא / פורחת הגפנים הניצת הרימונים / פותחת הסמדר / עץ הדר / גולת עילית וגולת תחתית שי, שלוותכון ישגא ויפשא] מאד מאד...

המכתב הראשון — ומן הסתם גם שאר המכתבים — מופנה איפוא אל 'אלופי התורה', היינו אל תלמידי החכמים, ומהביטוי 'גולת עילית וגולת תחתית' ניתן להבין שהנמענים הם רבני קהילות ארץ הריין³⁸. לתחום גיאוגרפי זה הועיד ר' זליגמן גם את תקנות ועד בינגן³⁹.

34 עמד לפני מיקרופילם של כתב היד, שהקריאה בו בכמה מקומות מסופקת.

35 עיין הערה 36.

36 דף 74א — אמצע דף 75א, ובלי 74ב. על סדר זה עיין בנספח, הערה 97.

37 רוב המליצות הן מקראיות ומיעוטן תלמודיות. הערתי למקורן רק במקום שהדבר נחוץ להבנת העניין.

38 בשו"ת מהרי"י, ירושלים תשי"ט, סי' קיג, הוגדר תחום זה במדויק: מקובלינץ צפונה — הגליל התחתון, וממנה דרומה — הגליל העליון.

39 יש לציין עוד, שבתשובת ר' ישראל ברונא בנידון (שו"ת מהר"ם מינץ, סי' סג) נזכר תחום של שמונה פרסאות, שבתוכו אמורות היו לחול תקנות בינגן. פרסה היא כ־9 ק"מ (עיין: מנהגי מהרי"ל, ירושלים תשכ"ט, הלכות נישואין: ממיינץ לאופנהיים ג' פרסאות; בשו"ת מהר"י ברונא, ירושלים תש"ך, סי' רעט: המרחק מארפורט לאיגר ומאיגר לפראג הוא 18 פרסאות כל קטע), ולפי זה נועדו תקנות בינגן לתחום הגיאוגרפי שנמצא ברדיס של שבעים ק"מ מבינגן. לעומת זאת בין המתנגדים להחלטות הוועד היו גם 'קהילות הקדש וחבורות הקדוש' שבמדינות קלוני' געלרן [=געלדרן] וגייולין [=יולין] (לקט יושר [לעיל, הערה 6], ב, עמ' 77). מרחק זה יכול לכלול אך ברוחק את השוליים הדרומיים של הגמונות קלן ושל דוכסות יולין, אך בוודאי לא את זו של גלדרן G.W. Sante [Hrsg.], *Geschichte der Deutschen Länder [Territorien-Ploetz]*, I, Würzburg 1964, pp. 164–169; J. Niessen, *Geschichtlicher Handatlas der Rheinprovinz*, Köln–Bonn 1926, No. 19, 25. ייתכן שמלכתחילה התכוון ר' זליגמן לחייב בתקנותיו את כל קהילות ארץ הריין, אך משנתקל בהתנגדותן הטיל חרם רק על סביבתו הקרובה, הכוללת את מיינץ, פרנקפורט, וורמס ואופנהיים. במכתבו לקהילות אלו מזכיר איסרליין את החרם כעובדה (לקט יושר, שם, ב, עמ' 76), אך במכתבו הנוסף לקהילות הצפוניות הוא מזכירו כאפשרות עלולה (שם, עמ' 78).

תוכן המכתב מעורפל במעט, בגלל המסך העבה של מליצותיו. הוא כולל התרסות ודברי גינוי כלליים למדי על 'מצב הדור', ואין בו אזכורים מפורשים של טיב הקלקלות שלתיקונן שאף ר' זליגמן, להוציא כמה רמזים. המחבר מתלונן על כך ש'נתמעטו הלבבות / ועשו מכעס עינינו והמאורות כבות / ... ותורתנו נשכחת / וכאילו בקרן זרית מונחת'. הפורות הביאה רבים מבני הדור להשקפת עולם חומרנית ולנהנתנות:

שגו וגם תעו פקו פליליה / הלא לב הותל ולשונם יהגא רמייה / בתהפוכות הבליו הזמן ללכת בנתיבתו / כי רב מאד מחניהו המחזיקים בבריתו / אשר שבו וגם הזקינו / לא ידעו ולא יבינו / ועיניהם יראו זרות / ולבם ידבר תהפוכות ומרות / ופיתה אותם מעשה ההבל / ואופני תענוגי תבל / להימשך אחר מישוש הבהמות / למלאת תאות גשמתם / שואפים רוח הבלתם / תעו מן השכר שגו מן היין / ... ומותר האדם מן הבהמה אין / ... תאנתם מי ישיבנו / ונפרד הכח מן הפועל אנה הלך ואנה ימצאנו / כי כפי ההכרח מעליהם / מקרה האדם ומקרה הבהמה מקרה אחד להם / נמשל כבהמה מקריהו / קו תוהו ואבני בוהו / כעוללים לא ראו אור וכנפל ט[מ]ן לא נולד / כעגל לא לומד / וקורא דגר ולא ילד / ושמו חומר שכל האנושי / ואין ביניהם יחס כלל שכל העיוני ושכל המעשי / ויקו למשפט וצדקה / והנה מבוקה ומבולקה.

אנשים אלו מהווים אפוזיציה חברתית לתלמידי החכמים⁴⁰: 'ומתכבדים בקלון תלמידי חכמי[ם] / ואור חשך שמים'. הם טוענים כנגדם: 'מה לנו במשליהם ובמליצותם / דברי חכמי[ם] וחידותם'. מפני קלישות דעתם 'אין להם כח לעמוד בהיכל המלך', אך 'ופתאם יבא אל היכלו להיכנס בעמקי מצולה / והיה ממשש בצהריים כאשר ימשש העיור באפילה'. מדבריו של ר' זליגמן עולה גם מצוקתו שלו מול לחצם של עמי הארצות הללו: 'ואיש זרוע לו הארץ / עלה עלה הפורץ / ... ושוחר טוב מבקש רצון / ודרך לץ אוהב לצון / ... ועדת אוילים שמיחה היא וצהלה / ותוך מחנה ישרים נהי וקול יללה'. לכן הוא חושש גם מלהוכיחם:

וראיתי את הגדוד / אמרתי אעופה ארחיק נדוד / מלמד בין ללא יבין / כדובר עלי עצים / והמוכיח ללא יוכח כזורע עלי קוצים / כי בעזות מצחם / עומדים נגד מוכחם / הן יעבור עלי ולא אראה ויחלוף ולא יבין לו / חוקר לב וכוותן כליות משלם לאדם כפי מעללו / על כן חשתי⁴¹ דבר לענות ולחבר / כי כל הדברין יגעם לא יוכל איש לדבר / אשמרה לפי מחסום / ויד לפה כמוס וחתום / ... עת לחשות וידום אהרן⁴².

40 על האפוזיציה של עמי ארצות הנהגת החכמים עיין: מ' ברויאר, 'מעמד הרבנות בהנהגתן של קהילות אשכנז במאה הטר', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 58–59; א' קופפר, 'שני מכתבים מחכמי אשכנז במאה הטר', עלי ספר, ד (תשל"ה), עמ' 44, והערה 4; וראה להלן, הערה 43.

41 היינו: חששתי.

42 רמז לשמו העברי, המובא באקרוסטיכון שירו שבכ"מ, 109ב: 'אהרן כרבי נתן הלוי ציון'. עיין ברלינר (לעיל, הערה 10), עמ' 83; פלס (לעיל, הערה 13), עמ' טו, והערה 76.

ואף על פי כן לא נרתע ר' זליגמן ולא עצר לשונו⁴³: 'על כן דברי מועטים באמרי / אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי / וטנתם ערבה לי / הם בשלם ואני בשלי / כי בחוזק עשו להם קרניים / והמלאכה לא ליום אחד ולא לשנים'. לקראת סיום מכתבו הראשון רומז ר' זליגמן לראשונה, ובחידוד לשון, לעניין הקונקרטי שלשמו נכתב ה'קול קורא' שלו:

טורפים ואוכלים ככפירים וכאריות / ונעשו ראש לשועלים וזנב לעריות / ... בכי תמרורים קול נשמע ברמה / כל כבודה בת מלך פנימה / כי רבה העזובה בקרב הארץ / ויפרוץ פרץ עלי פרץ / בישראל עד היכן פירצה טהרה / מפני הרגל עבירה / וקל קרנא משרוקיתא⁴⁴ / חוברת אשה אל אחותה.

...איש כי יקח / מתק שפתיים] יוסיף לקח / לכו נא ונוכחה / וירצה לתת עליכם היום ברכה / מי יתן לי / שומע לי / עורי ציון עורי / וטל ילין בקצירי / ועל פניכם אעביר את טובי / כי יבא הלוי / והיה לכם לתועלת ולזכרון / יאמר] נא[ום] בית אהרן⁴⁵.

בכך נחתם המכתב הראשון, שאותו יש להחשיב כפתיחה לעניין העיקרי, הנידון בפירוט במכתב השני ובמכתב השלישי.

המכתב השני⁴⁶

במכתב זה הופכת ביקורתו של ר' זליגמן להיות מפורשת הרבה יותר, ומפני חשיבותו הנני מעתיקו בשלמותו בנספח למאמר זה. אתאר כאן רק את תמצית הדברים. אגב שימוש בחידודי לשון ובאסוציאציות מקראיות ותלמודיות עשירות, מתאר המחבר את גורלה המר של אשת נעורים, הנשכחת ונעזבת על ידי הבעל אשר מצא לעצמו אשה שנייה. פורענות הגירושים מתרגשת עליה לפתע, בעודה שרויה בבית בעלה בטוב ובנעימים, ור' זליגמן אינו נרתע מביטויים הרומזים לבוגדנותו האירוטית של הבעל. אלא שגם האשה, במקרים אחרים, היא בעלת היוזמה לפירוק הנישואים, ואף בכגון דא רומז ר' זליגמן להרפתקנות רומנטית או מינית של האשה. כך או כך נהרסים הנישואים הראשונים,

43 דומה שבכך התבטאו גם תכונותיו האישיות. אם אפשר לסמוך על דברי מתנגדיו בפרשת ביגון, ורק הם שדרו, מתקבל הרושם שר' זליגמן לא ניחן באישיות מסבירת פנים האהובה על סביבתה. על כך מעיד הוא עצמו בכ"א, 392: 'וכשבאתי אני הקטן הנה בינגא היה פעם יום איד שלהם והיה שם גלח שחיגור ראשית חיגורתו (היינו סאקראמנט ה־Ordinatio) באות[ו] יום איד, והיו רצים לתפילה כווסתם. וראיתי יהודי בור אחד שהיה רץ עמהם באותו רחוב, ורצה לראות הגלחים והנכריים שבאו עם הגלח כווסתם. אמרתי לו: הדבר מכווער לרוץ בריצתם עתה לבית תרפוחם, תקדים או התאחר. וקצף עלי עד מאד, ואמר אלי שלא רצה לשמוע לתוכחתי והגדיל עלי שנאתו עתה (?) והרבה. וזה הי[נה] ההתחלה שהתחילו לקוטט עמי כי לא רצו שאוכיח אותם כלל על כל מה שעושים. והקב"ה הצילני ובחסדו אני בטוחת...'. ואציין עוד, ולו למען הפיקנטריה שבדבר, שכ"א, 108, מצוייר בשולי העמוד בעל חיים (כנראה ציפור), שמפיו מתוח קו הנמשך עד המלים: 'אוי רב שמך'. האם זהו ביטוי 'אוטוגראפי' לדימויו בעיני סביבתו?

44 דניאל ג ה, ג י.

45 עיין לעיל, הערה 42.

46 כ"א, 75–74, ולפי סדר זה. ההנמקה לכך מצויה בנספח, הערה 97.

ולפנינו קריאה מרתקת ועדינה למען האהבה בין האישה והאשה ולמען ההגנה על מסגרת חיי הנישואים. את עיקר חצי ביקורתו משלח ר' זליגמן בנוהג להבטיח נישואים חוזרים עוד בהיות בני הזוג נשואים, וזאת על ידי שידוכים מוסכמים מראש. על ידי כך מכינים לעצמם בני הזוג מראש את בן זוגם האלטרנאטיבי עוד קודם גירושיהם, ואם מדובר בשידוכי האשה מבטיח המשדך לעצמו שלא יקדימו אחר. לחילופין, מתבצעים שידוכים בתוך שלושה חודשים שלאחר הגירושים, בפרק הזמן שבו אין האשה זכאית לפי ההלכה להינשא⁴⁷. מביטויים כמו 'הכל ממירי' / 'אחד אנשי' / 'אחד נשי' / זה הורס וזה בונה / זה מקנה וזה קונה' ואחרים ניתן להבין, שלפחות בעיניו של ר' זליגמן נחשבו מקרי פירוק הנישואים עניין שכיח, והוא תלה זאת בקלות הרבה שבה יכלו המתגרשים, ובכלל זה האשה, למצוא לעצמם בן זוג אחר: 'היחתה איש על גחלים ורגליו לא תכוינה?' – ספק תמה ספק פוסק ר' זליגמן.

המכתב השלישי⁴⁸

ראשיתו של המכתב חסרה, או שלא נכתבה כלל⁴⁹, וזו לשונו: 'ומהאי טעמא תיקנו גאונים הראשונים] שבקהילות שו"ם ונתעצמו יחד שלא ליתן שום גט עד שהסכימו יחד בהסכמה] גמורה] דאי אפשר כלל להיות יחד...'. תקנה זו, שנתקנה באמצע המאה הי"ג, נועדה להכביד על המבקשים להתגרש, מתוך תקווה שבכך יחזרו בהם⁵⁰.

47 משנה, יבמות ד י.

48 כ"א, 80-87.

49 דף 75 – ריק. היות שההפרדה בין המכתבים היא טכנית ביסודה, ולאמיתו של דבר מדובר בקריאה כוללת אחת, הרי שההקשר הענייני גם אינו מחייב פתיחה כזו.

50 נוסח התקנה: 'וגם לא יהא אדם רשאי להשליך גט לאשתו בלא רשות שלש קהלות. ואם יעשה יהיה הבעל והעדים בנדריו'. עיין: L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1964², pp. 230, 23 ff.; Z.W. Falk, *Jewish Matrimonial Law in the Middle Ages (Scripta Judaica, IV)*, Oxford 1966, pp. 116-119, 131-132, 142-143. (נשואין וגירושיין, ירושלים 1961). השתמשתי במהדורה האנגלית, המהווה גרסה מורחבת ומאוחרת למהדורה העברית, ואליה אפנה גם להלן. על אודות התקנה הנוכרת ראה עוד: איגוס (להלן, הערה 100), עמ' 29-31. התקנה הובאה גם במנהגי מהרי"ל, ריש הלכות גיטין, וגם שם הוטעם ש'עיקר התקנה לא נתקנה מעיקר ר' להחמיר על הזוג להרכות הוצאה אולי [י]רע בעיניהם להוציא, ויבטל הגט. ע"כ הצריכו לתת בכל קהילה ג' גדולים ישנים (שקורין אלטי טורניש שכל אחד] שוה ב' גדולים מרגי"ט) לג' פרנסי העיר שיחתמו ההסכמה, וכן בעיר ששם הגט. וכן ראיתי [=דברי המסדר ר' זלמן מסנט גואר] שפעם אחת נתחדש הזוג באשר הרע עינם על ההוצאה ונתפייסו לישאר יחד'. מעניין הוא, שר' זלמן מצא לנכון לפתוח את הלכות גיטין של רבו מהרי"ל דווקא בתיאור תקנה המיועדת לצמצום גירושים. גם בהמשך מסופר שם על מקרה שאירע, ש'שלחו גט מטעוריו (Trévis) ליד מהרי"ל ליתן במגנצא' ומהרי"ל פסלו פעם אחר פעם. סוף דבר, מספר ר' זלמן, 'בבואי אח"כ לטעוריו שמעתי שמתוך שהטריחו על הבעל כ"כ שהועכב הגט פעמיים, אמר: נגור עלי לישאר אצל אשתי, ושלח אחריה [=להביאה ממניין] והכניסה אל תוך [ביתו] (ביתה) וישב עמה כל ימיו'. פלך (שם) ראה בתקנה ניסיון להטיל פיקוח ציבורי על הגירושים, כמו גם יוזמה לצמצומם. הטעם השני שהביא מפורש, כאמור, במקורות של המאה ה"ט, אך לטעם הראשון אין ראיה ברורה. יהיה טעמה של התקנה אשר יהיה, פשיטא שהיא כוללת הגבלה המהווה פיקוח ציבורי על הגירושים. עם זאת, הגיונה ולשונו מלמדים

המכתב גופו נושא בכללותו אופי של הרצאה הלכית, ורק לעתים עובר המחבר ללשוך נמלצת ומחזורית. מגמתו היא להטעים ולהטעין את הביקורת שבמכתב השני באסמכתות הלכיות ולהציג את הבסיס ההלכי לתקנות המוצעות בסופו של מכתב זה.

בראשונה דן ר' זליגמן בעילות לגירושים, הנחשבות במשנה⁵¹ כלגיטימיות. הוא מבקש לסייג את דעת בית הלל, שאדם רשאי לגרש אשתו 'אפילו הקדיחה תבשילו', או את דעת ר' עקיבא המתיר גירושים 'אפילו מצא נאה הימנה': היתרם של בית הלל נאמר רק באשה שהקדיחה תבשילו במרי ולהכעיס, היינו שפשעה כנגד בעלה במרדנות, ואילו היתרו של ר' עקיבא לא נאמר אלא באשה 'שאינה מקפדת אם תקדיח תבשילו כמו אחרת שמקפדת לעשות רצון בעלה'. חמורות יופיה של האשה התחלפו בתבשילו של ר' זליגמן לצייתנותה לבעלה. סייג שני שקובע ר' זליגמן הוא, שהיתרם של בית הלל ור' עקיבא לא נאמר אלא בדיעבד, 'אבל לכתחילה לא יגרש את אשתו כלל אלא א"כ יש בה טעם וחסרונו בה'. פרשנות מצמצמת שלישית היא שדברי בית הלל, שהלכה כמותם, לא נאמרו אלא 'בזוג שני, אבל בזוג ראשון אפילו פשעה כנגדו [=במרדנות] לא ימהר לגרשה'⁵². אם נשווה גישה זו עם דבריו של כ"ץ (לעיל, עמ' 178), המציין שהיו מקרים רבים שבהם נשאלו בעלי ההלכה במאות ה־18–ה־19 להיתר לקיים נישואים אף כאשר לפי הדין חייב היה הבעל לגרש את אשתו (כגון אם היא עקרה), הרי שההתייחסות לפירוק הנישואים היא כאן שונה בתכלית.

מאסור הגירושים ללא סיבה נכבדה עובר ר' זליגמן להוכיח, שהצורך בפסק זמן של שלושה חודשים בין גירושים לנישואים חוזרים האמור במשנה⁵³, חל גם על השידוכים הנוהגים באשכנז. נימוקו הוא, שהיות שבשידוכים אלו מתחייבים שני הצדדים בקנס ובחרם שלא לחזור בהם, הרי שיש לדונם על שם סופם. חמורה אף יותר מכך היא ההתעסקות בשידוכים עור טרם הגירושים, והיא גורמת לשלוש רעות: (א) יש לחשוש שמא נתנה המתגרשת עיניה באחר. (ב) הסדרתם מראש מחבלת בטעמה המקורי של תקנת חכמים, ליתן לאשה כתובה כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה, מה גם שיש מקרים שבהם משתדך האיש בשנית עם אשה עשירה, המבטיחה לו נדוניה בעלת ערך גבוה מסכום הכתובה שיתחייב להעלות לגרושתו. כתנאים שכאלו נשחקים המעצורים הכלכליים

שמעשה הגירושים עצמו יכול היה לשאת עדיין במאה ה־19 אופי פרטי, לפחות בדיעבד. ועיין עוד להלן, הערות 92–93, ובמצורף אליהן.

משנה, גיטין ט י.

51 רק סייג שליש זה מצאתי בין פוסקי ההלכה שקדמו לו (עיין: פירוש רש"י לגיטין צ ע"ב, ד"ה: 'אם שנואה היא'; משנה תורה, הלכות גירושין, פ"י הכ"א; ארבעה טורים, אבן העזר, סי' קיט). הסייג השני מבוסס כנראה על ספר חסידים, ראה: מהדורת י' ויסטינצקי, פרנקפורט ע"נ מיין תרפ"ד, סי' תתשי: 'הכתוב מתיר לתת גט אפילו הקדיחה תבשילו או מצא נאה הימנה, ועתיד ליתן את הדין לפי שלא התיר אלא שמא יחטא באשת איש אם לא יתירה', והשווה: שם, סי' תתתרפז.

53 עיין לעיל, הערה 47.

שנועדו ברגיל להקשות על המבקש להתגרש. (ג) שידוכים מוסכמים מראש מעודדים גירויים חפוזים, ועלולים למנוע מהאשה את האפשרות לשוב לבעלה. בהמשך דבריו דורש ר' זליגמן דרשה ארוכה בערך האהבה והשלום בין האיש והאשה. לתכלית המעשית של האיגרות כולן הוא מגיע בסוף המכתב⁵⁴:

ואחר דחזינא] כל הא דלעין] / דפרצו פרצות בישראל / וחבלו מקל נועם בארץ כאשר פירשנו לעיל / הסכמתי עם חבריי אלופי ומיודעי וגורנו על כל מי שישמע בקולינו שלא לדבר שום ענייני שידוך בעוד האשה תחת בעלה, חלה הוא, או חלתה היא, או שעומדת לגרש, מפני הרגל עבירה. והוספנו עוד באותה] גזירה שלא להניח שום קנס⁵⁵ אחר גירושין] קודם ג' חדשין] לאחר שנתגרשה כדי לעשות משמרת למשמרת וכאשר הבאתי ראיותינו לעיל בטעמינן] ובסברות. וכל המסייע או נותן יד להתיר בזה להתעסק בשידוכין] / כדפי[רשתי] עתיד ליתן את הדין / ונכסה ממנו גלויו של תורה / וסרסור הוא לעבירה / ונותן יד לפושעין] ובדרך תועין] הולך. ע"כ שמעו לי אחי ונעריי נעזבה נא את המשא / ישמח במתנת חלקן אשר הוכיח ה' לו לאשה / ולא יהרוס את הבנין / אשר הקנו לו מן השמיים בקניין / וישמח באשת נעורין] המחוכרת / עמה תתרפק [צ"ל: יתרפק] ולא באחרת...

ונזכה לראות בשמחת עקרת הבית אם הבנים / ולאיש אשר אתם חפצים משיב אבות על בנים / ושאלו את שלונם] ירושלינן] ציון דורש אין לה / וחרמון על משפטו יושב ונבנתה עיר על תילה / קול ששון] קול שמחה קול חתן קול כלה / והשב באיתן קשתו ויפוזו זרועי ידיו / אז תשמח בתולה במחול בחורין] וזקנינן] יחדיו / יבא דודי לגנו ויאכל פרי מגדיו / אם יתמהמנה] חכה לו ולא יאחר כי בא יבא / יפה נוף משוש כל הארץ הר ציון זה שכנת בו⁵⁶ / נשלם בעזר אל עולם.

מטרת הדברים היא איפוא לדווח לנמענים על התקנות, שעניינן איסור לעסוק בשידוכים שניים קודם הגירויים ועד שלא חלפו שלושה חודשים מיום מתן הגט. משמעות המעשית של התקנות שקופה: באמצעותן ביקש ר' זליגמן למנוע גירויים שבצדם ערביות מוכנות מראש לנישואים שניים, ובכך להגביר את הסיכון של גירויים חפוזים. ר' זליגמן ביקש

54 כ"א, א80.

55 היינו להשתדך ולהתחייב בחרם ובקנס שלא לבטל את השידוכים, כנהוג באשכנז. על תקנה זו עיין: פינקלשטיין (לעיל, הערה 50), עמ' 141, 145–146; א' גרוסמן הוכיח שהתקנה נהגה כבר במאה ה"א. ראה: חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 138, הערה 116, עמ' 148, 312.

56 סיום חגיגי זה, שבו נקשרת גאולת ציון עם שמחת חתן וכלה, הגם שהוא מוטיב מדרשי ידוע, הרי הוא רומז גם לכינויו של ר' זליגמן: 'ציון', שבא לו מסבו ר' מנחם ציון, אשר שהה בירושלים בשנות החמישים של המאה ה"ד, כתלמיד בישיבתו של ר' יצחק אסיר התקווה. (עיין: פלס [לעיל, הערה 13], עמ' י-יא; א' ריינר, 'בין אשכנז לירושלים' — עליית חכמים אשכנזיים לארץ ישראל לאחר "המגיפה השחורה", שלם, ד [בדפוס]). הערה לציון משותפת לסב ולנכדו ולא רק בשמם. והשווה לעיל, הערה 21.

לשוות לגירושים משמעות אוטונומית וסופית הכוררת את זיקת האישות הקודמת, ולמנוע את ההתייחסות אליהם כאל שלב־ביניים בתהליך החלפתו של בן הזוג.

התקנות הללו הן 'תקנות חכמים', לא 'תקנות קהל'⁵⁷: ר' זליגמן מציין שהמתקנים הם 'חבירי, אלופי ומיודעי', והנמענים המתבקשים להסכים עמם הם 'מחוקקי ישראל... אלופי התורה, משנה ומקרא' (במכתב הראשון). מכך שהתקנות מתוארות בלשון עבר ('ואחר דחוינא... הסכמתי עם חבירי... וגזרנו') אפשר לחשוב, שהמכתבים הללו מהווים ניסיון שלאחר מעשה ליישם את התקנות שכבר התקבלו קודם לכן בפורום מצומצם יותר, ומכך שמדובר בטיוטה בלבד אין הוכחה שהתוכנית נגזרה ושהמכתבים לא נשלחו. עצם הכללתן של טיוטות מכתבים בתוך חיבור אוטוגרפי יכולה לנבוע מרצונו של הכותב לשמר לעצמו העתק ברשותו. בין אם התממשו כוונותיו של ר' זליגמן ובין אם לאו, נחשף לפנינו המכניזם של ייסוד תקנות חדשות, לפחות לפי מה שעלה במחשבתו של יוזמן: ראשית התהליך בהסכמת המתקנים בפורום מצומצם, והמשכו במשלוח איגרות זהות לרבנים אחרים, שבהן מתוארים המניע לתקנה, הרקע ההלכי שלה ותוכנה. הללו אינם נדרשים אלא להסכמה שבשתיקה ולציות לתקנות שהתקבלו ללא שיתופם.

סדר העניינים של שלוש האיגרות נראה הגיוני: תקנות הלכיות הן מכשיר לגיסלאטיבי שבדיעבד, והשימוש בו נחשב כנחוץ רק אם אין עוד בכוחה של המערכת הנורמטיבית הקיימת לשרש את הקלקלה. לפיכך מיועד המכתב הראשון לשכנע את הנמענים שהמאמץ להילחם בנגע הגירושים באמצעים המקובלים, היינו על ידי הטפה ושכנוע, אין בכוחו עוד להושיע, שכן אין להם שומע. המכתב השני והמכתב השלישי מהווים נדבך נוסף במבנה הטיעונים של המחבר, החותר בהדרגה לקראת המטרה הסופית: ההודעה על התקנות. מבחינה ספרותית מתקבל רושם של הרצאת דברים זהירה וקפדנית, המבקשת בראש ובראשונה לשכנע ולהשיג הסכמה שלאחר מעשה. כתיבתם של שלושה מכתבים שעניינם אחד צריכה איפוא להיחשב כחלוקה טכנית גרידא של מכתב אחד לשלושה פרקי משנה. ליוזמה זו של ר' זליגמן לא שרד כל הד במקורות האחרים, ולפנינו מסמך שמסגרתו הממשית אינה ידועה. מצד שני, ידיעותינו על ועד בינגן מסתכמות במידע מעורפל על מסגרת שתיקנה תקנות הלכיות כלשהן, ואיננו יודעים את טיבן. לכן רב הוא הפיתוי לחשוב את תקנות השידוכים שלפנינו כתקנות שנידונו בוועד בינגן. תימוכין להשערה שכזו ניתן למצוא בדבריו של ר' זליגמן: 'והדבר הקשה יביאון אלי' (נעתק בנספח). תביעתו להיחשב סמכות בלעדית לפירוש נוסח התקנות נזכרה גם בוועד בינגן: 'נתקן ונגזר שאם תולד ספיקא בלשון כתב התקנות בשאר מדינות, דהיינו בכלל זה געלרן וגייולך (Geldern, Jülich)

57 השווה: ר' בונפיל, 'קוים לדמותם החברתית והרוחנית של יהודי איזור וויניציאה בראשית המאה ה־19', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 74, והערה 41.

יפרש להם מהר"ז בינגא. ותקנה זו היא לשיכים ולצנינים לבני שתי המדינות האלו⁵⁸. גם התחום הגיאוגרפי שתקנות בינגן נועדו לו דומה למצוין כאן (לעיל, עמ' 185 והערה 39). תקנות בינגן עוררו התנגדות חריפה הן מצד ההנהגה הרבנית והן מצד הפרנסים ועשירי הקהילות שבארץ הריין, ולכאורה קשה למצוא בתקנות השידוכים סיבה לביקורת החריפה שהוטחה בר' זליגמן בקשר עם ועד בינגן וההתנגדות שקמה לו. מתנגדיו טענו ש'אין רוב הציבור יכול לעמוד' בתקנותיו, וכמה מהמשיבים בפרשה הביעו את החשש 'דילמא נפיק ח"ו חורבה מיניה ואיכא סכנה להו ח"ו', או אף 'דאיכא למיחש בתקנות הללו סכנת הגוף והממון ח"ו'⁵⁹. חששות כאלה אמנם אינם עולים בקנה אחד עם תוכן התקנות דידן, אלא שיש סימנים לכך שהפולמוס שעורר ועד בינגן לא נגרם בגלל עצם תוכןן של התקנות שהתקבלו בו, אלא בעיקבות שאיפתו הסמויה יותר או פחות של ר' זליגמן להשתמש בהן כאמצעי להשגת שורה: ר' זליגמן סירב להיענות לבקשתו של ר' וייבש, שהתנה את השתתפותו בוועד זה בכך שהתקנות המתוכננות יפורטו לפניו מראש, 'כי עוד לעצמו לא נודע מה יהיה ומה יעשה'⁶⁰. אם לא נראה דברים אלה כטכסים של התחמקות שיש עמו גניבת דעת, הרי שבעיני ר' זליגמן היה הפורום עיקר ולא תוכן התקנות האמורות להתקבל בו. גם העובדה שאף אחד מהמשיבים בפרשה (וכנראה גם לא ממתנגדיו של ר' זליגמן) לא מצא לנכון לציין את טיבן של התקנות שעליהן יצא הקצף, אלא רק לגנות את הסמכות שנטל לעצמו ר' זליגמן, אינה יכולה להיות מקרית. שתיקה זו אומרת דרשני, והיא מלמדת שלא היה בתקנות גופן דבר מקומם. ייתכן שהן היו עשויות לעורר הסכמה ושהשעה אף היתה צריכה להן, אלמלא נחשדו כאמצעי להשגת מרות שנויה במחלוקת. חששם של תלמידיו ר' זליגמן, אשר שימשו כרבנים בקהילות השונות, וטענו שלא יוכלו לעמוד בגזירות רבם, נבע אף הוא אך מהדאגה למעמדם העדין בתור תלמידים החייבים בכבוד רבם. מבעד למעטה ה'תמים' של התקנות הסתתרו כוונות נוספות, ועל כך מעידה תלונתם של מתנגדיו הוועד: 'גם רבתה צעקת[ם] מאד באמרם כי טמנו פחים ללכדם למצוין דמם, לינקטינהו בכובס[יה] עד דשבקי גלימייהו'. שניים מהמשיבים, שאינם חשודים כצד נוגע בדבר, מספרים: 'וגם אלינו דבר יגונב ותקח אזונינו שמץ מנהו מן אחד בר סמכה מן הטובין[ם] ועיקרים שחתומים על התקנות, איך שכוונת יש מהם במקצת עניינים על דרך זה לתקלה ולא לתקנה', ומשיב אחר כותב: 'הגם כי לא בפין[רוש] איתמר דברי התקנות וזעקתם, רק מכללא איתמר'. המלצתם של שני המשיבים הללו: 'והרוצה להכנס ולקבל(ה)

58 לקט יושר, ב, עמ' 78. ר' אהרן לוריא, שנתבקש על ידי מתנגדיו של ר' זליגמן לעמוד לימנם, מזכיר בתשובתו את 'דברי האיגרת הנועשים בבינגא' (שו"ת מהר"ם מינץ, סי' סג). להתכנסות בבינגן הקדים ר' זליגמן משלוח כתבי הזמנה לנאספים, אך הוא סירב לפרט מראש את הצעותיו. תכלית איגרותיו כאן היא להשיג אך הסכמה בדיעבד לתקנותיו.

59 שו"ת מהר"ם מינץ, סי' סג.

60 לקט יושר, ב, עמ' 77-79.

התקנות יוכל לקבלם, והמונע לא הפסיד, מוכיחה אף היא, שההתנגדות לתקנות לא התעוררה בגין תוכנן אלא בגלל אופן קבלתן⁶¹.

מהו איפוא טיבה של 'סכנת הגוף והממוץ', שמפניה חששו מתנגדיו של ר' זליגמן? מסתבר שמטרתו הסמויה של ר' זליגמן לא היתה השררה לשמה, אלא יצירת הנהגה על-קהילתית טריטוריאלית. מגמה כזו ניכרת לפחות ביחסו למדינות קלן, געלדרן ויוליך. מאז גירוש יהודי העיר קלן בשנת 1424 מנו מדינות אלו קהילות זעירות, שלא יכלו לקיים עוד הנהגה קהילתית-עירונית. אפשר לחשוב שתוכנית זו עוררה דאגה, שמא היא לא תעלה בקנה אחד עם האינטרסים של השלטונות⁶², מה גם שלפחות ביחס למדינות הריין התחתון אין חפיפה בין ניסיונו של ר' זליגמן לחייב את בני מקומות אלו לסור למשמעתו לבין החלוקה הטריטוריאלית הפוליטית: בינגן לא נכללה בתחומיהן של מדינות אלו.

ההתנגדות הנרגשת לוועד בינגן אינה עומדת איפוא בהכרח בסתירה עם ההשערה, שהתקנות שנידונו ושהתקבלו בו היו תקנות השידוכים רדין. גם העובדה שהוועד נתכנס בשנת 1454, ואילו חיבורו של ר' זליגמן נחתם בסוף שנות השישים של המאה, אין בה כדי להפריך אפשרות זו: השאלה האם היו איגרות אלו מלכתחילה חלק אינטגרלי של החיבור, או שהן נכרכו בו מאוחר יותר עודנה פתוחה⁶³. אם אמנם נכונה האפשרות השנייה, הרי פוקעת ממילא הזיקה הספרותית בין האיגרות לבין החיבור עצמו, ואין עוד סיבה להניח שהם נכתבו בפרק זמן משותף. זאת ועוד: לפי היקפו הניכר של החיבור אפשר לשער שכתיבתו התמשכה על פני שנים לא מועטות, כך שאין לתמוה על מציאותן של יחידות ספרותיות הקודמות בעשר-חמש עשרה שנה לזמן חתימתו.

סוף דבר, דומה שאין אפשרות להגיע להכרעה פסוקה בדבר הזיקה בין תקנות השידוכים רדין לבין ועד בינגן, הגם שיש סיבות טובות להאמין בקיומה.

ג

השאלה העיקרית שאותה יש להעמיד לדיון בעקבות תיאורו של ר' זליגמן את מצב חיי הנישואים בחברה האשכנזית במוצאי ימי הביניים הינה: מה משקלה ההיסטורי של ביקורת זו? מטיפים הם ב'דרך הטבע' רואי שחורות, ותפקידם של מתקנים הוא להתריע על קלקולים. האם ניתן לראות בעדותו של מבקר ומתקן חברתי אספקלריה נאמנה של המציאות המשפחתית בקרב יהודי גרמניה במאה ה־19? דומה, שיש סימנים נוספים התומכים בתיאורו של ר' זליגמן והמצביעים על כך שהגירושים היו אכן תופעה נפוצה. לסקירתם יוקדש פרק זה.

61 לעיל, הערה 59.

62 על התנגדות השלטונות לכך שרבני מקומם יהיו כפופים לרבנים אחרים, עיין ברויאר (לעיל, הערה 7), עמ' 22.

63 שטיינשניידר (לעיל, הערה 12), שראה את כתב היד, מעיד שהחיבור נכרך בצורה בלתי מסודרת. בדיקה פאליאוגרפית של כתב היד, ואולי אף מראה עיניים, יוכלו כנראה להכריע בנידון.

מצב המקורות והמחקר בכל הנוגע לדימוגראפיה של חיי המשפחה היהודית בגרמניה בתקופה זו אינו מאפשר כמובן להרחיק לכת ולאמוד את ההיקף הסטטיסטי של התופעה, את השפעותיה או את סיבותיה, אך אין כמעט ספק שהגירושים תפסו מקום מרכזי בחיים החברתיים דאז. בנו של ר' זליגמן, ר' זלמן ציון ס"ל, שכינה ברבנות בנירנברג⁶⁴, העתיק ואסף גיטין שניתנו בנירנברג, במיינץ, בבינגן, בכון, בארוויילר ובזורמס⁶⁵. לפי המקובל, נאספו גיטין אלו מתוך כוונה להשתמש בהם כטפסים לדוגמה. אוספו כולל ארבעים ושישה טופסי גיטין, שניתנו באותן קהילות במשך חמישים שנה. עשרה במיוחד רשימת הגיטין מעירו נירנברג, הכוללת עשרים וארבעה גיטין שניתנו בין השנים 1416–1458, היינו במשך ארבעים ושתיים שנה. ממוצע התפלגותם לאורך השנים אינו שווה: בעשרים ושש השנים הראשונות (1416–1442) ניתנו בנירנברג עשרים ואחד גיטין, היינו בממוצע גט אחד בשנה לערך. לעומת זאת, בשש עשרה השנים שלאחר מכן (1443–1458) ניתנו רק שלושה גיטין, ובממוצע גט אחד בחמש שנים. ההתמעטות במספר הגיטין אחרי 1442 יכולה להיות קשורה בהצטמצמות הזמנית של האוכלוסייה היהודית המקומית: שיעור האוכלוסייה הבוגרת משני המינים בין השנים 1433–1442 נע בין שישים ואחד לשמונים ואחד נפש. מאז חלה ירידה ניכרת: ארבעים ושבעה נפש בשנת 1458 וחמישים ואחד נפש בשנת 1460⁶⁶. אלא שאין בירידה זו לבדה להסביר את ההתמעטות הדרסטית בהנפקת הגיטין באותן שנים. מצד שני, די בה כדי להצביע על כך שחלק ניכר מהגיטין שניתנו בבית הדין בנירנברג אכן נועדו בראש ובראשונה לתושבי המקום, ושרק מיעוטם ניתנו לתושבי הקהילות הקטנות שהיו מסונפות לבית הדין בנירנברג⁶⁷. הערכה זו חיונית לחישובים המשוערים שיובאו להלן.

64 עיין לעיל, הערה 29.

65 סדר הגט לר' יעקב מרגלית, מהדורת י' סץ, 'ירושלים תשמ"ג, עמ' רכז–רלט. חיבור זה שימש בסיס לעבודת הגמר של צ' ברוכסון, ר' יעקב מרגלית – חייו וחיבורו, אוניברסיטת בר אילן, תשל"ח. קבוצת הגיטין מבינגן ניתנה על ידי ר' זליגמן עצמו, כפי שגרשם שם על ידי בנו, ר' זלמן (מהדורת סץ, עמ' רלה), והתאריכים המופיעים עליהם מתיישבים עם הידוע משכבר על השנים שבהן ישב ר' זליגמן שם: ארבעה גיטין ניתנו בין השנים 1447–1451, היינו כמעט גט אחד בשנה. בשנים 1446 ו-1452 התגוררו בבינגן לפחות 6–9 משפחות (*Germania Judaica*, III, Bingen [בדפוס]), היינו כעשרים בוגרים. והשווה נתונים אלו עם המובא להלן על נירנברג ומיינץ. גט חמישי הוא מיום י"ג אלול רכ"ח (1468.31.8), ופער הזמן בינו ובין שאר הגיטין נידון לעיל, הערה 33.

66 נתונים אלו מסר לי ידידי מ' טוך, והם עתידים להתפרסם על ידו בגרמניה יודאיקה, ג, ערך 'נירנברג'. תודתי נתונה לו בזאת.

67 קשה להעלות על הדעת שבאו לנירנברג מתגרשים מקהילות מרוחקות יותר, וזאת לאו דווקא בגלל קשיי התחבורה, אלא בגלל מנהגי הקהילות השונים שנהגו בנוסח הגט. כך למשל, לוורצבורג, לאוגסבורג ולרגנשבורג היו מנהגים שונים מנהגי נירנברג (צ' ברוכסון, [לעיל, הערה 8], עמ' 86). גם ביחס לבינגן ניתן להוכיח זאת: על ר' זליגמן מסופר שמשך ידו מסידור גיטין (להלן, הערה 109). אין אפוא סיבה להניח, שהגיטין שהונפקו על ידו בבינגן נבעו מה'פופולריות' שלו בתור מסדר גט ומ'נהירה' ממרחקים של מהדרים בגט 'מעולה'. מה גם שבסביבות בינגן היו עדיין קהילות רבות למדי שיכלו לספק שירותים דומים, ושאר שמרו בקנאות על האוטונומיה שלהן, כפי שמוכיחה פרשת ועד בינגן.

רשימתו של ר' זלמן ציון ס"ל איננה מלאה. על עשרים וארבעה הגיטין הללו ניתן להוסיף עוד כעשרה גיטין שניתנו בנירנברג במשך אותו פרק זמן, הרשומים בכתבי יד אחרים⁶⁸, ואפשר להניח שבדיקה שיטתית של כל 'סדרי הגט' על נוסחותיהם השונות הטמונים עוד בכתבי היד היתה מעלה גיטין נוספים. ואולם די בנתונים אלו כדי להצביע על המגמה כולה. תשעה מתוך עשרת הגיטין הנוספים הללו ניתנו לפני שנת 1442, מכאן שבתוך עשרים ושש שנה, בין השנים 1416–1442, ידועים לפחות שלושים גיטין בנירנברג, וזאת באוכלוסייה המונה כשבעים בוגרים, היינו כשלושים וחמישה זוגות. כדי להעריך את משמעותו הסטטיסטית של נתון זה, ולו גם כדי לשבר את האוּזן, הבה נבדוק מהי ההסתברות שנישואים ראשונים יסתיימו ללא גירושין?

כדי להשיב על כך נתעלם, לצורך פישוט החישוב, מגירושין חוזרים, ונשער שמשך הזמן שבו היה אדם ראוי לנישואים הוא שלושים שנה (בהנחה שנישואים ראשונים נערכו בגיל חמש עשרה–עשרים)⁶⁹. מאותם מקרים, שבהם סודר בנירנברג גט בשביל בת זוג שעקרה למקום אחר רשאים אנו להתעלם ובדין: מקרים אלו יקוזזו על ידי גיטי הולכה, שנשלחו ממקומות אחרים לנירנברג ושאינם נכללים ברשימות אלו. לאור זאת תהיה ההסתברות לנישואים ראשונים ללא גירושין, כדלהלן:

$$\left(1 - \frac{30}{26 \times 35}\right)^{30} = 0.37$$

במלים אחרות: כמעט שניים מתוך כל שלושה זוגות בנירנברג התגרשו! מובן מאליו שמימצא זה מוטא כלפי מעלה בגלל היעדר מידע, למשל, על שיעור הגירושין החוזרים, או על מספר המתגרשים מקרב תושבי הסביבה שנתקו לשירותיו של בית הדין בנירנברג (אלו

68 ששה גיטין נוספים רשומים בכתבי היד השונים של סדר הגט לר' יעקב מרגלית, והם נעתיקו במהדורת סץ (לעיל, הערה 65), עמ' רעו–רעז (שמות העדים בגט זה הם פיקטיביים, אך הגט עצמו אותנטי) ועמ' שח–שט (גט אחד משנת 1414, וצירפתיו לחישוב שלהלן). ארבעה גיטין נוספים נעתיקו בכ"י אוקספורד 820, דף 338, ובכ"י אוקספורד 805, דף 1א, 11א.

69 נתון זה מופרז כלפי מעלה: במשפחות האצולה בגרמניה היה גיל הנישואים הממוצע 30.5 אצל גברים ו־22.1 אצל נשים. בכפר אנגלי במאה ה־19 נמסר על ממוצע של 27.6 לגברים ו־24.5 לנשים. בפירנצה היה גיל הנישואים הממוצע בשנת 1427 אצל גברים 32–33 ואצל נשים 18 (A. Borst, *Lebensformen* im Mittelalter, Frankfurt 1982, pp. 70–71; J. Heers, *Le Clan Familial au Moyen Age*, Paris 1974, pp. 69–71; C. Klapisch, 'Household and family in Tuscany in 1427', *Household and Family in Past Time*, ed. by P. Laslett & R. Walls, Cambridge 1972, p. 272). מכאן שמשך הנישואים הממוצע היה נמוך בהרבה משלושים שנה, מה שמגדיל עוד יותר את השיעור היחסי של הגירושין. מצד שני, בחברה היהודית היה גיל הנישואים הממוצע גם בקרב השכבות המבוססות נמוך בהרבה מהמקובל בחברה הנוצרית (עייל להלן, הערה 111). על נושא זה עיין עוד במאמרה של C. Klapisch, 'Déclin démographique et structure de ménage' *Famille et Parenté* etc. (114) עמ' 259–261, 268 ובספרות שנרשמה על ידה שם; וכן: P. Laslett, *Family and illicit love in earlier generations*, Cambridge 1977, pp. 214–232; D. Herlihy, 'Vieillir à Florence au Quattrocento', *Annales ESC*, XXIV (1969), pp. 1338–1352.

לא היו, להערכתי, (מרובים). ואולם, די באילוסטרציה סטטיסטית זו כדי להמחיש את שיעור הגירושים הגבוה בנירנברג.⁷⁰

נירנברג אינה המקום היחיד, שלגביו ניתן להוכיח מגמה זו. רשימתו השנייה של ר' זלמן ציון ס"ל כוללת עשרה גיטין, שניתנו במיינץ בין השנים 1418–1434. גם רשימה זו היא חלקית, וניתן להוסיף עליה לפחות עוד שני גיטין הרשומים בספר מהרי"ל⁷¹. בשנת 1434 מנתה קהילה זו ארבע עשרה משפחות, ושיעור זה נשאר יציב פחות או יותר לכל אורך התקופה הנידונה⁷². אמנם מהרי"ל, שעמד בראש קהילת מיינץ, נחשב כבר סמכא מובהק בענייני גט, וניתן אולי לשער כי נמצאו אנשים שהטריחו עצמם לבוא אליו ממרחקים כדי לזכות בגט מעולה, אולם בשנת 1426 עקר מהרי"ל לוורמס⁷³ ואודות יורשו, ר' יעקב כ"ץ, לא ידוע שהופר כמומחה מיוחד במתן גיטין⁷⁴. מגמה דומה של ריבוי גיטין יחסית לגודל האוכלוסייה מצטיירת גם ביחס לבינגן, עירו של ר' זליגמן⁷⁵.

שכיחותם של מקרי הגירושים. בחברה האשכנזית במוצאי ימי הביניים עשויה להאיר באור חדש ולבאר את ה'מושב בחיים' של הספרות ה'פופולרית' ביותר בקרב אנשי ההלכה של המאה ה'ט"ו: סדרי גיטין. אין כמעט חכם בעל שם שלא כתב סדר גט: רובם המכריע עודנו טמון בכתבי היד, ודווקא החשובים שבהם⁷⁶. תופעה זו טעונה פירוש נוסף, שהרי

70 הריני מודה בזאת לאחי אשר יובל, אשר ניסח למעני נוסחה זו, ולאשתי אסתר לבית ריינר, שעמלה רבות בחישובים סטטיסטיים נפלאים ממני, כדי להעריך עמי את משמעותם הכמותית של גירושים לפני למעלה מחמש מאות שנה.

71 הלכות גיטין. על שני גיטין אלו חתם ר' זלמן מסנט גואר בתור עד בשנת 1420 ובשנת 1423. כן מובא בכתב יד אוקספורד 803, 198 גט נוסף משנת 1418. במנהגי מהרי"ל, שם, נזכרים כעשרים גיטין, שמהם למד המסדר משהו על הלכות הגט של מורו מהרי"ל, וניתן להניח שרובם גיטין שונים.

72 *Germania Judaica*, III, Mainz (בדפוס).

73 מנהגי מהרי"ל, סוף הלכות ראש השנה (על פי כתב יד פרנקפורט 94, 86. צוטט על ידי M. Stern, *Die israelitische Bevölkerung der deutschen Städte IV: Regensburg*, Kiel 1895, p. 161.

74 קודם ביאתו למיינץ התגורר בשפייר וממנה עמד בקשרי מכתבים עם מהרי"ל ועם ר' יוחנן טרייס (שו"ת מהרי"ל החדשות, ירושלים תשל"ז, סימנים סח, ק, ר). נזכר לראשונה כרב במיינץ בחליפת מכתבים מיום 17 ו-19 בדצמבר 1429, שבארכיון העיר פרנקפורט (Reichssachen I, 3108). התעודה תוארה על ידי ד' כהן, 'אגרת מקורית של המהרי"ל', ציון, מד (תשל"ט; ספר זכרון ל' בער), עמ' 189, תוספת להערה 58. הרב יעקב כ"ץ סידר גיטין במיינץ בד' תשרי קצ"א (24.9.1430) ובכ"א כסליו קצ"ב (27.11.1431) (מהדורת סץ [לעיל הערה 65] עמ' רל"ג), והוא נפטר כנראה בסביבות שנת 1435. אף על פי ש'ירש' את מהרי"ל ברבנות במיינץ לא ראה ר' יעקב את עצמו כפוף למנהגיו, דבר שעורר את חמתו של תלמיד מהרי"ל ר' זלמן מסנט גואר (מנהגי מהרי"ל, הלכות ט' באב) במכתב ששלח ר' זלמן לר' משה מינץ (כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק Rab. 577, דף 85א) הוא מספר: 'זיהי בימים שישב מהר"י כ"ץ בראש במגנצא... שאל מגדולי הדור'. עוד נזכר הוא שם בדף 84א (על ידי ר' משה מינץ) ובדף 85א (על ידי ר' זלמן). ידיעות נוספות אודותיו מצויות במקורות המודפסים ובכתבי היד. הארכתי כאן בכיורור זהותו מפני שאין הוא ידוע בספרות המחקר, ועיין השערות של ד' כהן, שם עיין לעיל, הערה 65.

75 סקירה חלקית של ספרות עשירה ומסובכת זו אצל צ' ברוכסון (לעיל, הערה 8), עמ' 85–86, וראה לעיל, הערה 65. לדעת ברוכסון משקפת ספרות זו שתי תופעות: (א) ריבוי המנהגים והתפתחות ספרות המנהגים. (ב) הירידה במעמד הרבנות האשכנזית והימצאותם של רבנים אשר לא היו בקיאים בסידור גיטין וחליצות. דעתי בנידון שונה, בעיקר ביחס לגורם השני, כמבואר להלן.

ריבוי גיטין לבד אינו יכול להיחשב כסיבה מספקת לפריחתם הספרותית (לפחות הכמותית) של סדרי גיטין. חיבורים 'שימושיים' אלו, יותר משבאו לשרת את המתגרשים נועדו לסייע במלאכתם של המגרשים, היינו של הרבנים מסדרי הגיטין. מדובר איפוא בספרות מקצועית-שימושית מובהקת, שאמנם לא באה לעולם במאה הט"ו אך זכתה אז לשגשוג רב.⁷⁷

לאחרונה עמד י' תא-שמע⁷⁸ על כך, שבספרות הרבנית האשכנזית ניכרת לקראת סוף ימי הביניים תנופה גדולה בהתפתחותו של ז'אנר 'הספרות המקצועית'. הוא הגדיר ספרות זו כ'ספרותם של "כלי הקודש" לסוגיהם, שמבלעדיהם לא ניתן לתאר את קיומה המסודר של קהילה בישראל ביה"ב: מורי הוראה, חזנים, מוהלים, שו"בים, סופרי סת"ם, סופרי מתא, וכד'.⁷⁹ המכנה המשותף לספרים המקצועיים הוא, בין השאר, 'שכותביהם לא היו גדולי תורה במובן הקלאסי של המילה' (שם). ככל הנראה יש מקום לכלול את סדרי הגט בקטגוריה ספרותית זו, לאור הפונקציות החברתיות שלהם, וזאת אף על פי שכותביהם היו כולם גדולי הדור.⁸⁰ תא-שמע הצביע בצדק עוד על כך שקיים קשר הדוק בין התפתחותה של הרבנות המקצועית (בשכר) באשכנז למן המאה הי"ד לבין התפתחותה של הספרות ההלכית המקצועית: שתי התופעות מתרחשות בעת ובעונה אחת, וסמיכות פרשיות זו אומרת דרשני.⁸¹

דומה, שהמציאות ההיסטורית-החברתית של ריבוי גירושין בקרב יהודי אשכנז מהווה אישור להנחותיו הספרותיות של תא-שמע. כדי להבהיר קשר זה יש לכוון את ריבוי הגירושין וסדרי הגט יחד עם תופעת מיסודם הגובר של טקסי האישות והשינוי שחל במעמדו של הרב בתור מסדר גיטין. כבר בהלכה התלמודית נקבע, ש'כל שאינו יודע בטיב גיטין וקדושין לא יהא לו עסק עמהן',⁸² אלא שלהוציא הגבלה זו לא נקבעו כל סייגים

77. ושמא יש קשר בין תופעות ספרותיות (וחברתיות) אלו לבין תופעות הלוואי שנודעו בגרמניה לקליטת החוק הרומאי במאה הט"ו. אני מצטט מתוך סיכומי הכוללניים של K. Bosl, *Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im deutschen Mittelalter*: Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte* Bd. 7, München (DTV Wissenschaft) 1982⁶, p. 220: 'Langsam wurde der Laienrichter durch den Berufsrichter abgelöst. ...Der Verbreitung der Kenntnis romischen Rechts diente vor allem seit dem 14. Jh. eine ausgedehnte populär-juristische Literatur in Form von Vokabularen, Summen, Formelbüchern, Traktaten. Sie befaßten sich mit Privat-, Straf- und Prozeßrecht' ואולם הדברים חייבים בדיקה על ידי המומחים לדבר.

78. י' תא-שמע, 'קיים לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג-י"ד', עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 20-41. ביקורתו של א' ריינר (לעיל, הערה 56) על טענות תא-שמע היא ביקורת ספרותית, ואין אני כדאי להכריע בין השניים.

79. תא-שמע, שם, עמ' 21.

80. ואולי לאור האמור לעיל תוסב הגדרתה של הספרות המקצועית ותתייחס אל קהל היעד שלה במקום אל כותביה ספרות זו לא תהא איפוא דווקא 'ספרותם של כלי הקודש', אלא הספרות הנכתבת למענם, אחת היא מי הכותבים. דומני שבכך תיבדל גם ספרות זו מהמונוגרפיות ההלכיות של תקופת הגאונים. ועיין הערה 4 אצל תא-שמע, שם.

81. תא-שמע, שם, עמ' 22.

82. בבלי קידושין יג ע"א.

פורמאליים בנוגע לפורום המוסמך לעסוק בפרוצדורות של גירויים, קידושים ונישואים. ברור שהקידושים והנישואים נערכו ברוב עם, ועניין זה הוא ממהות הטקס, אך לפחות להלכה רשאי היה אדם לקדש אשה בצנעה בפני שני עדים, או לכתוב גט אצל סופר בקיא ולתתו לאשתו בפני עדים ללא כל נוכחות רשמית של רב או תלמיד חכם. מצב זה גרר אחריו כמה וכמה קלקלות, הן בגלל החשש הקבוע מפני קידושי-סתר והן בגלל חומרותיהם של איסורי אישות בכלל ושל איסור אשת איש בפרט. ידיעה ברורה בדבר הטלת פיקוח ציבורי רשמי על ביצוע נישואים וגירויים היא ממצרים משנת 1187⁸³:

תקנו רבני מצרים והוציאו ספר תורה ברכים והחרימו על אנשי הכפרים השוכנים בדמנהור וכולכים ובלמוחלה לכל ישא אדם אשה ולא יגרש שום אדם את אשתו באלו הכפרים אלא על ידי אלו הרבנים שבכפרי מצרים, והם ... והסכמנו והחרמנו כל מי שיתן רשות לאדם שאינו יודע בטיב גיטין וקדושים, כדכתיב: רבים חללים הפילה, דרשו רז"ל, זהו ת"ח שאינו יודע בטיב גיטין וקדושים...⁸⁴.

תקנה מקומית זו הורחבה להוראה כללית יותר בשנת 1235⁸⁵. בהתאם למנהגים המקומיים ולתקנות קהילתיות שונות נהגו בספרד, החל מהמאה ה"ג, לבצע נישואים על ידי חזן, במניין ובנוכחות ההורים. בכמה מקומות נהגו שלא לבצע נישואים אלא 'בידיעת נאמני הקהל'. השאלה, האם נישואים שנערכו שלא בהתאם לתנאים אלו הם בעלי תוקף, עוררה דיונים הלכיים בין הפוסקים הספרדיים⁸⁶. המצב בספרד בתחום זה קשור למאבק בקידושים חשאיים ובנישואי חטיפה, על פי רוב בין בני זוג שביקשו להינשא בניגוד לרצון הוריהם, ולא למעמדו של הרב, שנוכחותו כלל לא נחשבה כנחוצה.

- 83 שו"ת הרמב"ם, מהדורת י" בלאו, ירושלים תש"ך, סי' שמח (=מהדורת פריימן, סי' קנו). הובא על ידי א"ח פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים 1964, עמ' לה. מדבריו של גויטיין עולה, שתקנה זו אך הסדירה מציאות קיימת: אף על פי שנישואים וגירויים לא חייבו נוכחותו של רב, הרי רק מי שהתמנה לכך מטעם הנגיד הורשה לבצע פעולות אלו (S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, Berkley-Los Angeles-London 1971, p. 36; ז' פלק [לעיל, הערה 50], עמ' 56–59, 126). מעניין לציין שבמצרים, כמו באשכנז של המאה ה"ו (על אשכנז ראה להלן), מוצאים אנו נסיבות דומות: השלטת הרב או הדיין על סידור גט, נטילת כספים עבור שירות זה (גויטיין, שם, עמ' 122 – אגב אזכור של סכסוך רבנות!) ושכיחות גבוהה של גירויים (ראה לעיל, הערה 4). וכל זה בשתי חברות שניידות גבוהה. על תהליכי מיסודו של טקס הגירושין לאורך הדורות עיין פלק, שם, עמ' 113–143.
- 84 הפסוק 'רבים חללים הפילה' (משלי ז כו) נדרש בדרך כלל על תלמיד חכם שלא הגיע להוראה ומורה (בבלי סוטה כב ע"א ובמקבילות), ובמקורה התלמודי של מימרה זו (לעיל, הערה 82) אין מדובר בתלמיד חכם שאינו יודע, אלא בסתמא 'כל שאינו יודע'. ייתכן שיש כאן הרכבה מכוונת של שתי אמירות, שנועדה לטשטש את המשמעות המקורית של המימרה התלמודית, שמכלל לאו שבה אתה שומע הן: שכל הידע בטיב גיטין רשאי להתעסק בהם, אפילו אינו בעל הרשאה פורמאלית.
- 85 תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ח, עמ' 182–183; פריימן (לעיל, הערה 83), עמ' לו.
- 86 פריימן (לעיל, הערה 83), עמ' ס-פג.

בתקנה בעלת עניין מסיציליה (1362/3), שאושרה על ידי המלכות, נקבע פיקוח ציבורי של שלטונות הקהל על סדרי הנישואים והגירושים:

ראשונה, ששום ממונה או יחיד לא יזיד לעשות שטר נישואין, שידוכין או אירוסין או גט כריתות בלי רשות ראש הקהל ושנים עשר הזקנים הנזכרים. בקנס אוקיה אחת לאדון הקפיטן ואוגוסטלי אחד לסופר העיר⁸⁷.

גם כאן, כבספרד, הכוונה היא להטלת פיקוח ציבורי על טקסי האישות, אך לא הוטלה כל הגבלה מבחינת הפורום המבצע. תמונה דומה עולה גם מצפון-אפריקה ומתורכיה, שם נהגו כמנהג ספרד⁸⁸.

המצב באשכנז היה שונה בתכלית. במסורת רבנית מאוחרת מסופר בזו הלשון:

וכבר קמו על הא מילתא ולבשו בגדי נקם להניף ולהריק חרב מנדנה החרם יחרימו וירדנה וכל הגאונים בכל ארצות פולין ותוגרמה ואשכנז קבלה בדינו שהם קיבלו מרבני צרפת שהיו בימי ר"ת [=רבינו תם] שגזרו ואמרו שלא יסדר שום אדם קידושין כי אם הוא שנבחר לרב או מו"צ [=מורה צדק] בקהלתו, בקהלה או מדינה או גליל. ומי משלחי עקלתון נחש בריח אף יצריך ויעבור על אלה מוחרם הוא מפיהם ומפי כתבם⁸⁹.

הטענה בדבר 'קבלה' מרבינו תם אין לה על מה שתסמוך: בימי רבינו תם לא נגזרה שום גזירה שכזו, או דומה לה. ר' זליגמן מצטט באיגרת השלישית שלו, שתוארה לעיל, את דברי הראב"ן, ובהם תיאור סדר הקידושים כפי שנהג בימיו בקלן: 'קראו לקהל כמנהג המדינה'⁹⁰. בתשובה זו לא נזכרה נוכחותו של רב, דיין או תלמיד חכם כתנאי לתקיפות הקידושים. תקנה כזו גם אינה ידועה משום מקור אחר, ואין ספק שהיא איננה אלא אנכרוניזם מובהק, המשקף למעשה את מצב העניינים בקהילות אשכנז החל מהמחצית השנייה של המאה ה־17, עם התבססותו של מוסד ה'סמיכה' לרבנות⁹¹.

יחד עם זאת, קיימים רמזים לכך שטקס הגירושים בוצע כבר במאה ה־17 בפני בית־דין ולא באופן פרטי⁹², ואף אין זה מתקבל על הדעת שהליכים הכרוכים באיסור אשת איש היו פטורים מכל פיקוח ציבורי. ידיעות ברורות על הטלת פיקוח כזה יש מאמצע המאה ה־17⁹³.

87 שם, עמ' מח.

88 שם, עמ' פז-צב, צה-צ1.

89 מתוך תשובת ר' יחזקאל קצנלבוגן משנת תפ"ה. הובא על פי פריימן, שם, עמ' מ.

90 כ"א, 77א. והשווה המובא על ידי פריימן, שם, עמ' לח. גרוסמן (לעיל, הערה 55), עמ' 272, קבע את זמן התשובה לשנים 1120-1130.

91 עיין ברויאר (לעיל, הערה 7), עמ' 15-28.

92 עיין בפירוש המיוחס לרבינו גרשם לבבלי, בבא בתרא קע"ב על דברי אביי: 'אטו כל דמגרש בבי דינא מגרש?', ובגירסתו שם. הובא על ידי פלק (לעיל, הערה 50), עמ' 127.

93 עיין לעיל, הערה 50. למותר הוא להזכיר את תקנות רגמ"ה בנידון.

מסירת המונופול על עריכת גירוסים לידי של רב מוסמך במחצית השנייה של המאה הי"ד מציינת כנראה בראש ובראשונה הפקעת תחום זה מידי של בית דין, שעל חבריו יכלו להימנות גם תלמידי חכמים שלא הוסמכו. בכך הושלם — באמצעות פרופסיונאליזציה מובהקת — תהליך מיסודם של סדרי הגירוסים.

ואמנם, החל מהפולמוס הגדול על הרבנות בצרפת בשנת 1386/7, בין רבה של פאריס ר' יוחנן טריויס ומתנגדו ר' ישעיה בן אבא מארי⁹⁴ ואילך, שומעים אנו בקביעות על כך שרק סמיכה לרבנות העניקה לאדם את הרשות להתעסק ב'כטיב גיטין וקידושין'⁹⁵, והעברתו של רב מתפקידו פירושה המעשי היה, בין השאר, פסילת הגיטין שסידר⁹⁶. תהליך זה לא עבר ללא התנגדות, ולפחות במקרה אחד נמסר על 'הדיוט' שהתעקש לסדר גט אף על פי שלא הוסמך לרבנות:

ההוא גברא דשמינ[ה] אברם אשר מתנשא ליתן גיטין וחליצות ולא נטל רשות משום גברא רבה ואין אנו יודעים אם הוא מומחה ומוחזק בטיב גיטין נראה דאפילו בדיעבד אינו גט... דיש בהן הרבה דקדוקים והרבה חילוקים ובקל יכשל אדם בו שיפסל הגט. וכמה פעמים שמענו שגדולי ישראל נכשלו בו שאפילו היו רגילים וזהירים ויראי השם. ולא בחינם הרגילו הקדמונים ששום אדם לא יסדר גט או חליצה אלא א"כ נטל רשות מגברא רבה... וכ"ש האי גברא שהתרו בו כמה גדולי אשכנז שלא יחא לו עסק בגיטין] כמו שכתבת. ועוד כיון שעבר על חר"ג [=חרם רבינו גרשם] שנשא שתי נשים א"כ רשע ומיקרי עבריינא⁹⁷.

'רשע' ו'עברייין' זה, שסירב להשלים עם הפירוטגיבה של הרבנים על סידור גיטין או עם תקנות חכמים בדיני אישות, כדוגמת תקנת רגמ"ה, לא היה בור שאינו יודע ספר. ר' יעקב וייל מעיד עליו בסוף תשובתו הנ"ל, שהוא מכירו באופן אישי וכי ניחן בכוח זיכרון מיוחד במינו, 'וסימנך, כשרואה בספר הוא קורא אותו מבחוץ [=בעל-פה] אפילו ב' או ג' דפין'. סילוקו מעיסוק בגיטין נבע מן הסתם לאו דווקא מפני שעבר על חרם דרבינו גרשם אלא מחמת מניעים פורמאליים ומפני שלא הוסמך לרבנות⁹⁸. פסילתו, אף בדיעבד, של גט

94 שו"ת הריב"ש, ירושלים תשל"ה (צילום מהדורות לבוב תקס"ה ומונקי' תרס"א), סי' רסח-רעב; תשובת מהר"ם חלאווה, פורסמה על ידי: I. Lévi, 'La lutte entre Isaie, fils d'Abba Mari, et Yohanan, fils de Matatia, pour le rabbinat de France', *REJ*, XXXIX (1899), pp. 90-93. הספרות העיקרית היא: S. Schwarzsuchs, *Etudes sur l'Origine et le Développement du Rabbinat au Moyen Age*, Paris 1957, pp. 39-64, ובהערה 1 שם נרשמה ספרות קודמת; ברורא (לעיל, הערה 7), עמ' 16-25.

95 עיין למשל בכתב הסמיכה שהעניק ר' איסרליין לר' יצחק בר' יואל הלוי (לקט יושר, ב, עמ' 38).

96 שו"ת הריב"ש, סימנים רסח ורע.

97 שו"ת מהרי"ו, סי' פה, קכח.

98 המקרה אירע בקהילה קטנה, כנראה במזרח אירופה, שלא החזיקה רב. לכן המליץ מהרי"ו 'לילך אצל למדן או להמתין עד שיבא רב היודע לתקן ולסדר גיטין' (שם, סי' קכח). אברהם זה היה לבטח הראש שבשועלי מקומו.

סודר על ידי הדיוט⁹⁹, מהווה, לפחות מהבחינה המשפטית הטכנית, ניצול הפרוֹגְטִיבָה הרבנית למען השלטת המונופול הרבני על סידור גיטין. מבחינת מושגיה של ההיסטוריה החברתית לפנינו אחד מהביטויים המובהקים לגיבוש הרבנות כמעמד בעל אינטרסים ושאיפות.

התביעה ההלכית המקורית, שלא יעסוק אדם בגיטין אלא אם כן הוא בקי בהלכותיהן, כמו גם חומרותיו של איסור אשת איש, הולידו את הביקוש לסמכות 'מקצועית' מהימנת ומופרת. בדיעבד יצרה סמכות זו תלות בשירותיה בתובעה לעצמה, בוודאי בהדרגה, מונופול על שירותים אלו. מסתבר ששיקולים מקצועיים 'טהורים' סייעו לתהליך זה, וכלל ידוע הוא שסמכויות מקצועיות, שנועדו מלכתחילה לספק צרכים יסודיים, יוצרות בתגובת שרשרת תלות מסוימת אצל הנזקקים לשירותיהן, כחלק מהשאיפה לבסס את מעמדן המקצועי. מה שנוולד כאמצעי לסיפוק צרכים דתיים הלכיים הפך בהמשך לאמצעי המזין את השאיפה לסטאטוס מופר, או אם לנסח זאת במושגים כלכליים: הביקוש יצר היצע, וההיצע חזר והגביר את הביקוש. אלא שלא רק שיקולים מקצועיים לשמם גרמו לכך. העיסוק בטקסי אישות הכנים לרבנים ממון, ויותר ויותר שומעים אנו על שכר הנופל בחלקו של הרב ממתן גיטין או מעריכת קידושים ונישואים¹⁰⁰. אמנם, לא כל המקומות שווים ואף לא כל הזמנים והאנשים, ואולם זוהי המגמה ההולכת ומתעצמת. הסכסוכים המרובים על חזקת הרבנות בחשובות שבקהילות גרמניה¹⁰¹ מושפעים באופן מכריע מהחשש מקיפוח פרנסתו של רב מקומי עקב הצטרפותו של רב נוסף לקהילה. על מהרי"ל מסופר אמנם, ש'מחיית הרב לגופו הרוב היה שכר שדכנות שהיה כותב ושולח מכתב ידו בכל המדינה לזווג בתולדות ונערים, כי כל הארץ היו מקשיבים לו'¹⁰², אך במקומות אחרים נשא שכר השדכנות אופי של כפייה: 'אין בארץ איש רשאי לשדך בנו ובתו כחשאי בלא רשות רבני מתא, ולהם יובל שיי'¹⁰³. דברים אלו נאמרו מתוך ביקורת והתרסה, ועל המבקרים נמנה גם ר' איסרליין, שהתריע:

ואי משום דיש פירוש פרנסה בדבר מחמת הפרס שתפול לכיס המנהיגים מגיטין יחליצה והשבעת נשיו: ושכר ברכת אירוסין ונשואין וכה"ג [=וכהאי גוונא], כמה

99 'דאל"כ כל אדם יעבור ויסמוך על זה שיתירו לו', שם, סי' קכח.

100 בעיית שכר הרבנים במאה ה־20, המתועדת הרבה גם במקורות הארכיוניים הגרמניים, עדיין לא נחקרה כל צורכה, ואדון בה במקום אחר. הספרות העיקרית בנידון היא: מ' גידמן (לעיל, הערה 2), עמ' 24–22; מ' פרנק, קהילות אשכנז ובתי דיניהן, תל־אביב תרצ"ח, עמ' 22–26; ש' אסף, 'לקורות הרבנות', באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 40–48; H.J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim*, London 1976, pp. 269–272. גם ברויאר דן בבעיה זו בכמה ממאמריו (לעיל, הערות 7, 40). המונח 'רבנות מקצועית', שאני עושה רושם שייש, מבוסס על דבריו של א"י איגוס, תשובות בעלי התוספות, ניו יורק תשי"ד, עמ' 18–19.

101 ש' שפיצר, 'הרבנות והרבנים' ר"ח גרמניה בראשית המאה ה־15, בר אילן, ז–ח (תש"ל), עמ' 273–279. השלים אחריו מ' ברויאר (לעיל, הערה 40), הערה 44.

102 מנהגי מהרי"ל, הלכות חנוכה. בשו"ת מהר"ם מינץ, סי' עד, נמסר גם על גובה דמי שידוכים: 2 זהובים.

103 שו"ת הריב"ש, סי' רסח.

טצדקי על קיבול פרס זה אנו בושים ובטורח למצוא היתר לרובן, והאיך נחזיק אותו כולי האי להחשיבו פרנסה ומחיה לבלתי ישיג אחר בהם¹⁰⁴.

טקס הגירושים אכן לא היה עניין זול. בפירושו על המשנה¹⁰⁵ נוקב ר' עובדיה מברטנורה בגובה הסכומים ששולמו לרב ולעדים, ועל אף דברי התוכחה החריפים שבפיו אין כל סיבה לפקפק באמיתות העובדות שהוא מביא:

וברבני אשכנז ראיתי שערוריה בדבר זה שלא יבוש הרב הנסמך ראש ישיבה ליטול עשרה זהובים כדי להיות חצי שעה על כתיבה ונתינת גט אחד, והעדים החתומים על הגט שני זהובים או זהוב לכל הפחות לכל אחד. ואין זה הרב בעיני אלא גזלן ואנס, לפי שהוא יודע שאין נותנים בעירו גט שלא ברשותו. והנותן גט, בעל כרחו צריך שיתן לו כל חפצו. וחושש אני לגט זה שהוא פסול.

לנגד עיניו של ר' עובדיה עמדו מן הסתם הרבנים האשכנזיים בצפון איטליה, שהיגרו לשם מגרמניה במהלך המאה ה"ט. תיאורו מתייחס לסוף המאה, ומתחילת המאה קיים תיאור אחר, הפעם מפי אשכנזי, ועל המצב בגרמניה גופא. תלמידו של מהרי"ל מספר:

ושמש העיר היה שכרו חצי זהב ריינוס לטרוח לקרא הבעל ושני העדים בכל פעם. ויהא צורך. ושכר הסופר היה א' זהב ריינוס, ולכל עד רביעית זהב בכל פעם שחתם. והאמנם מימי לא שמעתי על מהרי"ל שנטל אף פרוטה אחת מן הנתינה¹⁰⁶.

התנהגותו של מהרי"ל היתה לבטח היוצא מהכלל המלמד על הכלל, ובהתחשב בשינויים בערך הכסף במהלך המאה ה"ט יש בנתונים אלו אישור לנתונים שמציין ר' עובדיה. על כך ששיעורי הכספים ששולמו לרב מסדר הגירושים לא היו צנועים ניתן ללמוד גם מהסכסוכים על חזקת הרבנות שנזכרו לעיל. הקהילות בגרמניה היו בעלות אוכלוסייה מועטת ביותר. כבר ראינו שקהילת נירנברג מנתה כשבעים מבוגרים, איש ואשה, וקהילה זו היתה מהקהילות הגדולות בגרמניה. קהילה בינונית, כמו מיינץ, מנתה בין עשר לעשרים משפחות. ההתייחסות אל שכר עריכת נישואים וגירושים כאל פרנסה, שבגין קיפוחה טוענים רבנים טענות של השגת גבול, מוכיחה שעל אף גודלן הזעיר של הקהילות די היה בשיעור הנישואים והגירושים (והנישואים השניים, הבאים בעקבותיהם) בקרבן, כדי להמציא לרב הכנסה של ממש.

תהא זו הפרזה להניח, שמסירת המונופול על עריכת נישואים וגירושים לידי הרבנים, ותביעתם של אלו לתשלום ניכר תמורת סידור גט, הביאו אותם לחתור מתוך אינטרס חומרי ישיר ומפורש להרבות גירושים בישראל. טענה מסוג דומה הושמעה אמנם, ודווקא

104 פסקים וכתבים (לעיל, הערה 6), סי' קכח.

105 בכורות ד' ו.

106 מנהגי מהרי"ל, הלכות גיטין.

על ידי בן הדור וזאת ביחס לביטול שידוכים; במכתבו אל הריב"ש טען ר' יוחנן טריוס על מתנגדו ר' ישעיה: 'ואמת כי זה ר' שנים לא קבע זמן לתורה. ובהגיע תור זמן הישיבות כמנהג הצרפתים יתחיל לרכוב לשדך בן פלוני לבת פלוני, או לסתור זווגים בכל דרך ימשוך אליו'¹⁰⁷. אין ספק שעיסוקים אלה של ר' ישעיה נועדו להשגת דמי שדכנות, ולשם כך הוא לא בחל — לטענת ר' יוחנן — אף בפירוק שידוכים שכבר הוסכמו. האשמה זו מהווה חלק ממסכת טענותיו של ר' יוחנן, כאילו הפך ר' ישעיה את רבנותו קרדום לחפור בו רווחים כספיים. ר' יוחנן הוא נצר למשפחת רבנים מיוחסת¹⁰⁸ והוא מתבטא נגד יריבו כאריסטוקרט. נראה שבעמדתו של ר' יוחנן באים לידי ביטוי לא רק זעם מובן על ערעור סמכותו בידי ר' ישעיה, אלא גם התנגדות עקרונית — שיש בה אולי מידה רבה של אי-הבנה — להפיכת הרבנות למישרה המפרנסת את בעליה. אין סיבה של ממש שלא לקבל את העובדות הנזכרות על ידו כהווייתן, הגם שיש מקום להחשיב את הפרשנות שהוא מייחס להן לעתים כביטוי לחששו של רב בן האסכולה הישנה מהקשר שבין הפונקציות החדשות שממלאים רבנים, בין השאר בתחום חיי האישות, ובין שאיפותיהם הכספיות. לאור זאת, ייתכן שיש מקום לקשור בין הסתייגותו של ר' זליגמן מגירושין חפוזים וקלים, שנבעה בוודאי משיקולים חברתיים ומוסריים, ובין המסופר עליו שנמנע ממתן גיטין¹⁰⁹. ר' זליגמן גם לא נאלץ לעסוק בסידור גיטין לפרנסתו, שכן הוא היה אמיד למדי והתפרנס מהלוואה בריבית¹¹⁰, דבר שסייע מן הסתם לאיסטנסיות שלו.

שלושת המרכיבים שנידונו כאן בזיקתם ההדדית — ריבוי גירושין, פריחתה של ספרות סדרי גיטין ומעמד המונופוליסטי של הרבנים כמסדרי גיטין, נראים איפוא כשלושה משתנים, המאגדים מציאות חברתית שלמה אחת: לשירותיו של הרב קיים ביקוש ניפר, ודבר זה מסייע בידי לבסס את מעמדו המקצועי והכלכלי כאחד. הספרות המקצועית נוצרת, בין השאר, על רקע השאיפה להעניק למקצועיות זו גושפנקה עיונית, ולבצר בכך את התלות בשירותיו של הרב.

107 שו"ת הריב"ש, סי' רע. וראה תלונה אחרת על רב הפוסל שידוכים בהתאם לעניינו האישי בדבר: 'זהנה לאחר מות אותו חסיד [=מהר"ם גולדן-קינד] הוציא [רבי אברהם מינץ] לעז על בנותיו כשרצה לבטל חיתון של הצנועה מרת ברוימלין בת החסיד הנ"ל כתב למרחקים להחזיר גומפרעכט או לאביו כמ"ר שמעון ווייטלן ושדך אליו חיתון אחד ובמכתבו כתב כדרכו ושבח הנערה ההיא וזלול בת החסיד והוציא עליה שם רע בשלילה וכתב שהנערה היא לפחות אין לחוש משום חשש ממזרת. וכן כאלה כתב לאחרים, פסקים, ויניציאה רע"ט, דף כז ע"א. תודתי נתונה לידידי א' ריינר שהביא לידיעתי מקור זה.

108 עיין: N. Brull, 'Das Geschlecht der Treves', *Jahrbucher für Jüdische Geschichte und Literatur*, I: 95–99 (1874); שווארצפוקס, לעיל, הערה 94.

109 שו"ת מהר"ם מינץ, סוף סי' לז: 'ומהר"ז הנ"ל לא רצה ליתן הגט כי המשיך ידו מליתן גיטין'; אך עיין לעיל, הערה 65.

110 עיין: *Germania Judaica*, III, Bingen 13b [בדפוס].

ד

שכיחותם של מקרי הגירושים במשפחה היהודית במאה ה־ט"ו צריכה להתבאר גם בהקשר של דיון כלכלי וחברתי רחב, שיביא בחשבון את הסוציולוגיה ואת הדימוגרפיה המשפחתית. אלא שידעונו בתחומים אלה, כאמור לעיל, עודן מצומצמות ביותר, ולפיכך יהיו גם דברי בניהון זה מועטים. בחברה שבה גירושים הם עניין רגיל לא יתערער מעמדו החברתי של אדם באופן ניכר בעקבות כישלון נישואיו, והדברים אמורים אף בנשים גרושות, שפגיעותן החברתית היתה לבטח גדולה במיוחד. הרבה מהמעצורים שבדעת־קהל, המעכבים גירושים קלים במציאות חברתית שבה הנישואים יציבים, נחלשים כאשר שוררת בהם מוביליות כללית. הרפיית הציפייה החברתית לנישואים חד־פעמיים עשויה להקל על מציאת בן־זוג שני לא רק מפני שהסנקציה החברתית אינה עוד כה מאיימת, אלא גם משום שגדל מספרם של המועמדים הפוטנציאליים לנישואים חוזרים. יחד עם זאת יש לזכור, שריבוי הגירושים לא יצר, לפי תיאורו של ר' זליגמן, חוג רחב וקבוע של פנויים, וסופם המצופה של גירושים היה נישואים חוזרים. מבחינה זו ודאי לא השתנתה ההערכה, הרואה בנישואים את השלמתו החברתית של האדם המבוגר.

שאלה קשה היא כיצד נוצרה פעולת גומלין זו, ומה גרם למוביליות נוחה ולהתרה קלה של קשרי הנישואים. קשה גם להעריך באיזו מידה מדובר בתופעה חדשה. יש להניח שר' זליגמן החשיב תופעות אלו כחדשות ומכאן גם החומרה שבביקורתו. אם התפשטות האופנה הספרותית של כתיבת סדרי גיטין יכולה ללמד משהו על ממדי התופעה, הרי שיש בה כדי לאשר את הערכת המצב שלו, לפחות בהשוואה למאות הקודמות.

הסיבה הראשונה העולה על הדעת לריבוי הגירושים היא נישואים בגיל צעיר, שהיו עניין רגיל בתקופה זו, אלא שנישואים מוקדמים אינם אופייניים למאה ה־ט"ו דווקא¹¹¹. כן ניתן לראות בתנודות הדימוגרפיות התכופות, המאפיינות את חיי היהודים בגרמניה החל מאמצע המאה היי"ד¹¹², גורם אפשרי ומסתבר למוביליות גם בחיים המשפחתיים וליצירת אקלים חברתי שיראה בגירושים מקרה טבעי. גורם שלישי אפשרי הם סיכויי המשופרים של האשה לעצמאות כלכלית. ברוח מימרתו הידועה של ר' איסרליין¹¹³: 'מה שהתורה מקיימת באשכנז יותר מבשאר ארצות אתי מכח שלוקחים רבית מן הגוים ואינם צריכים לעשות מלאכה' — ניתן להניח גם שפרנסה שכזו לא עמדה בסתירה עם חובות האשה

111 תוספות לקידושין מא ע"א, ד"ה: 'אסור לאדם': '...ועכשיו שאנו נוהגים לקדש בנותינו אפילו קטנות, היינו משום שבכל יום ויום הגלות מתגבר עלינו, ואם יש סיפק ביד אדם עכשיו לתת לבתו נדוניא, שמא לאחר זמן לא יהיה סיפק בידו ותשב בתו עגונה לעולם'.

112 תופעה זו נכונה כמעט ביחס לכל הקהילות היהודיות בגרמניה. תמונה זו עולה בבהירות מהכרך השלישי של גרמניה יודאיקה, שבו הוקצה סעיף מיוחד בכל ערך מקומי לתיאור התנודות הדימוגרפיות. ניתוח החומר הזה עדיין מחכה להיסטוריון שלו. את המצב בגרמניה בכלל תיאר מ' טוך, 'הגירה והתיישבות בגרמניה במעבר מימי הביניים לעת החדשה', הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 129–137.

113 לקט יושר, א, עמ' 118–119.

בניהול משק הבית. ואכן, נשים רבות עסקו בהלוואה בריבית, וייתכן שבכך ניטלו כמה מהסיכונים הכלכליים הכרוכים בגירושים.

הציפייה הטבעית להשוואה בין החיים המשפחתיים בקרב היהודים ובין חיי המשפחה בחברה הנוצרית אינה יכולה ככל הנראה להיענות, ולו רק מחמת העובדה שלפחות מאז הריפורמה של גריגוריוס השביעי במחצית השנייה של המאה ה־11 נאסרה כליל האפשרות להתיר את סאקראמנט הנישואים על ידי הליך של גירושים, אלא על ידי פרוצדורה משפטית מסובכת של הפקעתם הריטוראקטיבית. גם מצב המחקר הכללי בתחום זה עודנו בחיתוליו, בעיקר בגרמניה. בניגוד למונוגרפיות המרובות ההולכות ומתפרסמות בעשרים השנים האחרונות — בעיקר על ידי ההיסטוריונים הצרפתים ה'אנאליסטים' — על ההיסטוריה החברתית של חיי המשפחה המערבית, שררי המחקר הגרמני בתחומים אלה בקיפאון כמעט מוחלט¹¹⁴. מחציתה של המונוגרפיה של א' מאשקה, העוסקת ב'משפחה בעיר הגרמנית במוצאי ימי הביניים'¹¹⁵, מוקדשת לתיאור הפונקציות הפוליטיות והכלכליות שמילאו האוליגארכיות המשפחתיות, ואך כמעט נידונות בה, וללא הכללה מספיקה, עובדות היסוד של הסוציולוגיה המשפחתית. אלא שלפחות מבחינת נושאו מהווה ספרו של מאשקה כתובת מועילה, שכן יהודי גרמניה היו עדיין במאה ה־17 שכבה חברתית עירונית מובהקת, ואין כל טעם להשוות למשל את חולשת הנישואים היהודיים עם רפפותה של המשפחה בחצרות הנסיכים הגרמניים. מאשקה מתעכב במיוחד על סקירת הכרוניקות המשפחתיות בנירנברג — היינו באותה עיר שממנה שרדו הנתונים הכמותיים העשירים ביותר ביחס לשכיחות הגירושים בקרב היהודים — ועל חשיבותן כמקור לחקר חיי המשפחה של הסוחרים הפאטריציים המקומיים. תפקידן של כרוניקות אלו היה לרומם את כבוד המשפחה, ובנירנברג נודעה לכך חשיבות מיוחדת בגלל אופיה הפאטריצי של חוקת העיר. בקרב כמה מהמשפחות המתוארות שם בולטת נטייה לנישואים חוזרים, בשנית, בשלישית, או אף ברביעית, אלא שיש להסבירה בתמותה הגבוהה של נשים בעת לידתן.

Annales: Economies Sociétés Civilisations, XXIV, 6 (1969), pp. 1275–1430; *ibid.*, XXVII, 4–5: 114
 Numéro Spécial (1972), pp. 799–1233; *ibid.*, XXVII, 6 (1972), pp. 1351–1388; *ibid.*, XXXVI
 (1981), pp. 969–1055; *Famille et parenté dans l'occident médiéval (Collection de l'Ecole*
Française de Rome), XXX (1977), 447 p.
 Cambridge Group for the History of Population and Social Structure (עניין לעיל, הערה 69).
 אלא שמחקרים אלו הם בעלי מגמות סטטיסטיות, ולפיכך הם מתרכזים בעיקר במאה ה־17 ואילך. בין
 המחקרים הגרמנים החשובים לענייננו יש לציין עוד (בנוסף למצויין להלן, הערה 115) את: H.
 Ruthig, 'Die Familie in einer deutschen Kleinstadt am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit
 — Materialien und Beobachtungen', *Familie zwischen Tradition und Moderne*, hrsg. von N.
 Bulst & J. Goy & J. Hoock, Göttingen 1981, pp. 19–38; K. Hausen, 'Familie als Gegenstand
 Historischer Sozialwissenschaft — Bemerkungen zu einer Forschungsstrategie', *Geschichte*
und Gesellschaft, I (1972), pp. 171–209

E. Maschke, *Die Familie in der deutschen Stadt des späten Mittelalters*, Heidelberg 1980 115
 (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophische — Historische
 Klasse: Jg. 1980, Abh. 4), 98 pp.

מצד שני היתה הרווקות תופעה שכיחה. מקרב בני הדור הרביעי של משפחת קצל מנויים חמשים ואחד ילדים, אך רק חמישה בנים ושש בנות נישאו ואילו שש בנות נכנסו למנזר. לא מתקבל על הדעת שכל השאר (שלושים וארבעה ילדים) מתו עוד קודם שהגיעו לגיל נישואים. בדור החמישי היו במשפחה זו שבעה עשר ילדים, ומהם נישאו שמונה בנות אך רק בן אחד. לכן זה היה תשעה צאצאים, אך רק בת אחת נישאה: השאר מתו בצעירותם או נותרו רווקים.¹¹⁶

תופעה בולטת נוספת היא ריכוזם של הילדים שמחוץ למסגרת הנישואים, שהיתה שכיחה בקרב הסוחרים העירוניים¹¹⁷. ייתכן שריכוזם הנו תוצאה לא רק של נישואים מאוחרים שרווחו בחוגים אלו, אלא גם של פרשיות אהבה שנתקיימו בצד חיי נישואים, שהם עצמם אינם ניתנים להתרה. הסוחר הבינלאומי לוקאס רם (Lucas Rem) מאוגסבורג (1481–1541) מעיד על עצמו¹¹⁸: '...ich zuom handel grosse, zuo weiben clayn lieb und lust gehappt hatt' (=היה לי אהבה וחשק גדולים למסחר, לנשים אך מעט). ואולם באנטוורפן, בה הרכה לשהות לרגל מסעותיו, ילדה לו אשה מקומית חמישה ילדים מחוץ לנישואים. סוחר לא פטריצי זה היה אמנם בעל סגנון חיים יוצא דופן בהשוואה עם יהודי מן השורה: במסעותיו לרגל עסקיו הוא הגיע להולנד, צרפת, איטליה, ספרד, פורטוגאל, האיים האזוריים והאיים הקאנאריים¹¹⁹, ונדודים אלו בוודאי הקשו עליו לקיים חיי נישואים סדירים.

העובדה שהכנסייה לא התירה גירושים פורמאליים לא יכלה כמובן למנוע פירוד דה-פאקטו בין בני זוג שחפצו בכך, אלא שלפי הערכתו של מורי, פרופ' א' מויטן, היו חיי הנישואים במאה הט"ו בקרב השכבות הבורגניות יציבים, ומקרי הפירוד בין בני זוג היו נדירים. למתרחש ברחוב היהודים אין כנראה מקבילות בעין אצל שכניהם הנוצרים.¹²⁰

116 שם, עמ' 29 ואילך. מצב דומה שרר בפירנצה: עיין מאמרו של הרליה (לעיל, הערה 69), עמ' 1346–1349. הרליה סבור, שהסלידה מנישואים בחוגים העירוניים קשורה עם תפוצתה הניכרת של ההומוסקסואליות. כדי להילחם בתופעה זו דאגה עיריית פירנצה להקים בעיר בית בושת (R.C.) (Trexler, 'La prostitution florentine au XVe siècle', *Annales*, XXXVI [1981], pp. 983–1015). על עידודה של הזנות על ידי הערים באיטליה הצפונית מדווח גם ר' יהודה מינץ בשו"ת שלו, סי' ה.
117 מאשקה, שם, עמ' 17, 21, 27, הערה 90, 30, 43–44. וראה: J.L. Flandrin, 'Contraception, mariage et relations amoureuses dans l'occident chrétien', *Annales*, XXIV (1969), pp. 1388–1389. על מעמדם החוקי עיין: G. Bückling, *Die Rechtsstellung der unehelichen Kinder im Mittelalter etc.* (Untersuchungen zur Deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, hrsg. von O.V. Gierke, 129. Heft), Breslau 1920, pp. 39–89.

118 מאשקה, שם, עמ' 21.

119 שם עמ' 20.

120 אף על פי שאין עובדות ברורות המצביעות על חולשת הנישואים בחברה הנוצרית, ראוי מכל מקום לציין עוד, שירידת ערכם של האידיאליים האביריים בכלל ושל אהבת-החצר בפרט, גרמה בסוף המאה ה"ג לכך שהנישואים הפכו להיות נושא לביקורת חריפה ביצירות ספרותיות רבות. המפורסמת שבהן היא 'דומאן הוורד' של Jean de Meung, הסבור, שהנישואים הם אך תחליף גרוע לאהבה. אחרים התלוננו שהנישואים מובילים לשעבוד ושהעינויים הכרוכים בהם שקולים לסבלו של איוב, או שהם מקוננים עליהם כירמיהו. עיין: J.C. Payen, 'la crise du mariage à la fin du XIIIe siècle d'après la

יחד עם זאת גילו הרשויות השלטוניות, ואולי גם דעת הקהל, רגישות כלפי 'מוסר המשפחה' של היהודים. מקרה כזה, שאירע בשנת 1429 בקובורג¹²¹, ראוי לתיאור מפורט: ילדה קטנה יתומה, שנמסרה להשגחתו של אפוטרופוס, נתקדשה על ידי בנו שלא ברשות 'אוהביה וקרוביה'. בתגובה על כך אסרו השלטונות העירוניים את האב, ואת שחרורו התנו בהסכמת בנו לגרשה. הבן עצמו נמלט עוד קודם לכן מהעיר, ודאי בגלל החשש שיענש על מעשהו. מקרה זה עורר דיון הלכי בין כמה מחכמי הדור, שהתמקד בשאלה האם גט הניתן בכפייה על ידי הגויים הוא גט כשר. מעניינת במיוחד עמדתו של אחד מהמשיבים בפרשה, ר' אברהם בן אליה הכהן (מהרא"ך). הוא סבר, שלהלכה ניתן היה לפתור את הבעיה ולעקוף את הצורך בגט, וזאת על ידי שימוש בפרוצדורת ה'מיאון', שכן היתומה המקודשת הרי אמרה 'אי אפשרי בו וחרטה יש לי בדבר, והרי מאון גמור. ולא דנתי אותה בגט רק בשביל שהגויים חפצים בגט, והם אינם יודעים לפטור רק בגט'¹²². מה שהגויים יודעים לפטור רק בגט ודאי אינו תיאור המקובל והנוהג ביניהם, שהרי נישואים קאתוליים אינם ניתנים לפירוק בגט אלא רק על ידי עקירתם הריטוראקטיבית ובהליך משפטי נדיר. דומה שיש להבין משפט זה כביטוי למה שהנוצרים היו מוכנים 'לסבול' אצל שכניהם היהודים — גירושי גט, אך לא מיאון: בחברה שיחסה לנישואים ערך של סאקראמנט נראה המיאון כפרוצדורה קלה מדי¹²³.

littérature française du temps', Famille et Parenté dans l'occident médiéval, (Collection de l'Ecole Française de Rome XXX), 1977, pp. 413–426

121 ע' כהן, 'שאלת רבינו זלמן כ"ץ (מהרז"ך) ורבינו יעקב וויל בענין גט מעושה', מוריה, ו, ב–ד (אב תשל"ה), עמ' י–יד. המהדיר נמנע מלנקוב בשמו של כתב היד שממנו העתיק, והוא כתב יד אוקספורד 820, א–10. כמו כן לא העתיק המהדיר את התאריך המופיע בכתב היד בראש התשובות — שנת קפ"ט (1429).

122 שם, עמ' יד. בעיית המיאון גרמה בסוף המאה ה־טו לפולמוס גדול, בעקבות היתרו של ר' יעקב פולק לגיטתו מרת סולקא למאן. (הדברים האחרונים בפרשה זו נאמרו בנתיים על ידי צ' ברוכסון (לעיל, הערה 65), עמ' 54–63, ושם נרשמה הספרות בנידון.) מולו התייצבו כמה מחשובי הרבנים באשכנז ובאיטליה. במרכז התנגדותם למיאון עמדה הטענה שהמיאון נאסר על ידי תקנה קדומה של ר' מנחם מירזבורג. ואולם ר' יהודה מינץ, שראה את העתקת דבריו של ר' מנחם מירזבורג, מתארם כך: 'כי זה הכתב אינו אלא בקשה להסכים שלא למאן' (שו"ת שלו, סי' יג), והיות שהוא מבקש בתשובתו 'להביא ראיה על המנהג', הרי שלא החשיב את 'בקשתו' של ר' מנחם מירזבורג כאסמכתא מספיקה לביסוס ההתנגדות למיאון. ואמנם, מדבריו של ר' אברהם בן אליה הכהן (שישב אותה שעה בעצמו במירזבורג!) מוכח, שגם אחרי 'תקנתו' של ר' מנחם לא נחשב המיאון בהכרח כפרוצדורה שנתבטלה, ולכן יש עדויות נוספות (עיי' שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' רט; שו"ת מהר"י וויל, סי' קיב). אלא שמקרי המיאון הלכו ונתמעטו, ור' יהודה מינץ יכול היה בסוף המאה ה־טו 'להביא ראיה על המנהג' שלא למאן. ביטול המיאון אינו איפוא רק תוצאה של תקנת חכמים, אלא גם של התפתחות מנהגית. ייתכן שהמניע העיקרי לכך היתה הפורמאליזאציה והפרופסיונאליזאציה של הגירושים בחברה האשכנזית, שלצידן נראה המיאון הליך 'פשוט' יותר מדי. ואולם, יש להביא בחשבון גם את האפשרות, שפעלה כאן השפעת הסביבה הנוצרית, וכדלהלן. עובדה היא שהמיאון בוטל רק בחברה היהודית האירופית, ולא בארצות האיסלאם.

123 על הקבלות בין התפתחות דיני הגירושים אצל היהודים ובין התפתחותם של דיני גירושים בחוק הקאנוני הצביע פלק (לעיל, הערה 50), עמ' 141–142.

סיכום

במאמר זה ביקשתי בראש ובראשונה להצביע על עובדה אחת, ולהוכיחה: הגירושים בחברה האשכנזית במוצאי ימי הביניים היו עניין שכיח. היקפה של התופעה עדיין שרוי בערפל ההשערות והניחושים.

תופעות חברתיות לעולם אינן יתומות, וגירושים אינם רק עניין משפחתי פנימי. הפונקציות החברתיות והסטאטוס של 'המשפחה הגרעינית' נגזרים מהקשר חברתי נרחב. מטעם זה מצאתי לנחוץ להתעכב לכל הפחות על הזיקה המשוערת בין התופעה הנידונה ובין התפתחותה של אינסטיטוציה חברתית אחרת: הרבנות. זיקה זו היא לבטח רק אחת מני רבות, אלא שהרבנות היא מוסד מתועד, ואילו על מקומו של הילד בחיים המשפחתיים, על מעמדה הכלכלי והחברתי של האשה, או על הדימוגראפיה המשפחתית עדיין איננו יודעים הרבה. ממסכת טענותיו של ר' זליגמן נגד גירושים קלים נעדרת כל התייחסות של ממש לגורל הילד שהוריו נפרדו: לפחות בימינו מהווה החשש מהפגיעה הרגשית בילד מעצור חשוב, המונע התפרקות קלה של נישואים. כמו כן עדיין איננו יודעים מה היו המניעים הבסיסיים שדחפו בני זוג להתגרש. האם יש לחפשם בחוסר היציבות הדימוגראפית, בחולשת המיבנים הסוציאליים, בהתרופפות הסולידאריות המשפחתית, בנישואים מוקדמים, או אולי בגורמים כלכליים? שערי השערות לא ננעלו. מה שחסרים אנחנו בעיקר אלו הן עובדות בסיסיות בהיסטוריה החברתית של המשפחה היהודית.

נספח

איגרתו השנייה של ר' זליגמן בינג
(כתב יד אוקספורד, אופנהיים 93, דף 75א–74ב¹)

(דף 75א:): איילת אהבים² / רעים האהובים³ / מוציא בכורות אסירים⁴ / אשת נעורים⁵ / נשכחה ונעזבה⁶ / בערב היא באה ובבקר היא שבה⁷ / כי עזה כמות אהבה⁸ / ותיהוי לה איבה ואיבה⁹ / על פילכה ועל עיסתה¹⁰ / עושה את כל או עושה מקצתה¹¹ / ואשה גרושה מאישה¹² / איתגלי סיהרא איתכסי שימשא¹³ / ונחלקת התיומת¹⁴ / וזרח השמש ובא השמש¹⁵ / ונאחזת ונלכדת גבירתנית ומתשת / וראשונה בעוד ישנה ואחרת ממשמשת / והנה יד שלוחה¹⁶ / וקלה בעיניו להוציאה¹⁷ / בעת ובעונה יחדיו בשלום] ישכבון¹⁸ / כעת חיה כי ינצו וכי יריבון¹⁹*

1 בסדר זה: עיין להלן, הערה 97. תודתי נתונה בזאת לספריית הבודליאנה באוקספורד, שהתירה לי לפרסם קטע זה. עמד לפני צילום כתב היד, ובכמה מהמלים הקריאה מסופקת. בסוף הקטע צירפתי את ההגהות הרשומות בשולי העמודים. רובן הן תוספות, אך כמה מהן הם תיקונים ולכן העדפתי להעתיקן בנפרד. ציינתי למקום שיבוץ (אם ההפניה מסומנת במקור) על ידי כוכב ועל ידי ציון מספר השורה. מספור השורות הוא של ההעתיקה ולא של המקור.

- 2 משלי ה יט.
- 3 כתובות ח ע"א.
- 4 תהלים סח ז.
- 5 ישעיהו נה ו.
- 6 על פי: ישעיהו מט יד.
- 7 אסתר ב יד.
- 8 שיר השירים ח ו.
- 9 יבמות צ ע"ב.
- 10 משנה, כתובות ט ד: 'המושיב את אשתו חנונית... הרי זה משביעה... אפילו על פלכה ועל עיסתה'.
- 11 שבת ג ע"א.
- 12 ויקרא כא ז.
- 13 אולי על פי יומא לח ע"ב.
- 14 סוכה לב ע"א.
- 15 קהלת א ה, ויומא לח ע"ב.
- 16 יחזקאל ב ט.
- 17 כתובות יא ע"א.
- 18 על פי: תהלים ד ט.
- 19 ירושלמי, סנהדרין פ"ט ה"ג.

/ יושבת לבטח אתו ורעה יחרש²⁰ / בשלחה כלה יגרש²¹ / מכוסו תשתה ובחיקו
 תשכב²² / לא ידאג ולא יכאב²³ / ואצלו יושבת השגל²⁴ / ופשט לה הרגל²⁵ / היום
 בחיקו תשאהו²⁶ / למחר קנאת איש מרעהו^{27*} / מוצגת חן כספיר ויהלום / אז היתה
 בעיניו²⁸ [כמוצא] [שלום] / רחמתן עזיזא ואבי ספסירא יתיבנא²⁹ / והשתא
 השמים בינו ובינה³⁰ / כי מצא אחרת נאה הימנה³¹ / יום ההוא לא יהיה זעם ועברה³²
 / אשר פתאום לפתע יבא שברה³³ / הסתיר פניו ממנה בשצף קצף³⁴ / כאוב מארץ
 קולה ומעפר אמרתה תצפץ³⁵ / מה פשעי ומה חטאתי³⁶ / מלהסתפח בנחלתי
 יצאתי³⁷ / מגבוה יראה ותפר האכיונה³⁸ / ונגרע מערכה שאר כסות ועונה³⁹ / עודנו
 הבשר בין שניה⁴⁰ / שור שחוט לפניה⁴¹ / הוי אומר לריע⁴² / קצר המצע מהשתריע⁴³
 / ופנה אליה עורף ולא פנים⁴⁴ / אהבה בוז יכוזו⁴⁵ חדשים גם ישנים⁴⁶ / ונשכח כל
 הטובה ואבוד / לא סניף ולא לנוד / גם אהבה גם שנאה⁴⁷ / תחת היות[ה] עזובה וגם

20 גיטין צ ע"א: '...אם לבו לגרשה והיא יושבת תחתיו ומשמשותו, מהו? קרי עליה: "אל תחרש על רעך
 רעה והוא יושב לבטח אתך" (משלי ג כט).'

21 שמות יא א.

22 שמואל ב יב ג.

23 אולי על פי תהלים לח יח—יט.

24 נחמיה ב ו.

25 משנה, כתובות יג ה.

26 במדבר יא יב.

27 קהלת ד ד.

28 שיר השירים ח י.

29 סנהדרין ז ע"א: 'ההוא דהוה קאמר ואזיל, כי רחמיתין הוה עזיזא אפותיא דספסירא שכיבן'. רש"י:
 'כשאהבתנו היתה עזה ביני לאשתי, על רוחב הסייף היינו שוכבים שנינו'.

30 משנה, נדרים יא יב.

31 משנה, יבמות ד י.

32 על פי: צפניה א טו.

33 ישעיהו ל יג.

34 על פי: ישעיהו נד ח.

35 על פי: ישעיהו כט ד.

36 בראשית לא לו.

37 על פי: שמואל א כו יט.

38 על פי: קהלת יב ה.

39 על פי: שמות כא י.

40 על פי: במדבר יא לג.

41 כתובות טז ע"א.

42 על פי: ישעיהו ה כ.

43 ישעיהו כח כ.

44 ירמיהו ב כז.

45 שיר השירים ח ז.

46 שיר השירים ז יד.

47 קהלת ט א.

שנואה⁴⁸ / ולא יוכלו יחדיו לשבת⁴⁹ / וגר זאב עם כבש⁵⁰ / יערים תחבולות אליה /
 20 להתגולל ולהתנפל עליה⁵¹ / לאמור צאי מביתי ומעלי סורי / וגורי באשר תגוריי⁵² /
 ושבקית ופטריית יתיכי ליכיי⁵³ / בערב ילין רינה ובבקר בכיי⁵⁴ / קידושין לטבועין
 ניתנו⁵⁵ ואין בהן הווייה⁵⁶ / והיא יושבת כאשה עקרה⁵⁷ וראשה חפויה / ושם זכרונה
 אחר המזווה והדלת⁵⁸ / ושלחה מביתו⁵⁹ ואינ[ה] חוזרת / סורה וגולה⁶⁰ לא מצאה
 מנוח לכף רגלה⁶¹ * / משתוקקת על בעלה אשר חפיצה⁶² / הנה אך יצא יצא⁶³ /
 25 יושבת לבטח אתו⁶⁴ / אין האיש בכיתו⁶⁵ / ובניין עדי עד⁶⁶ סותר הורס ומכלהו /
 ואומר לדבק לא טוב הוא⁶⁷ / קוץ ודרדר להם מצמיחים⁶⁸ / אם הבנים⁶⁹ גרש
 ירחים⁷⁰ * / ורבי[ם] בני שומימה מבני בעולה⁷¹ / ורבת בנים אומללה⁷² / ויש
 מבנותינו נכבשות⁷³ / ונכרתו הנפשות⁷⁴ / וטרדין מן אינשא⁷⁵ / אם על בנים

- 48 ישעיהו ס טו.
 49 בראשית יג ו.
 50 ישעיהו יא ו.
 51 על פי: בראשית מג יח.
 52 מלכים ב ח א.
 53 נוסח הגט (עיין למשל: רמב"ם, משנה תורה, אישות, הלכות גירושין פ"ד ה"ב).
 54 תהלים ל ו.
 55 בבא בתרא קמה ע"א, הפירוש במקור: כסף הקידושין ניתן לאשה מלכתחילה במתנה גמורה, גם אם ימות המקדש קודם שישאנה.
 56 על פי: קידושין ט ע"א–ע"ב.
 57 על פי: תהלים קיג ט, ואולי גם על פי תפילת 'נחם', למנוחה בתשעה באב.
 58 ישעיהו נז ח.
 59 דברים כד א.
 60 ישעיהו מט כא.
 61 בראשית ח ט.
 62 על פי: שיר השירים ז יא.
 63 בראשית כז ל.
 64 משלי ג כט.
 65 משלי ז יז.
 66 כתובות ח ע"א.
 67 על פי: ישעיהו מא ז.
 68 בראשית ג יח.
 69 תהלים קיג ט.
 70 דברים לג יד.
 71 ישעיהו נד א.
 72 שמואל א ב ה.
 73 נחמיה ה ה.
 74 ויקרא יח כט.
 75 אולי רומז לחגיגה ט ע"ב: 'הבא על אשת איש ואסרה על בעלה נטרד מן העולם'. ואולי הוא רמז להמרת־דת בגלל משבר נישואין?

רוטשה⁷⁶ / שומו שמים ושערו על זאת⁷⁷ / כי מאיש לוקחה זאת⁷⁸ / ואם איהו שתיק /
 30 איהי מקרקרת ואיהי אפיק* / והיא גם היא אמרה⁷⁹ / אליכה אישים אקרא⁸⁰* /
 ומרגלת ליה קטטא⁸¹ / להיותה עקמה ושמוטה / שומשמנא וקולס[א] גברא⁸² /
 אפיקנא מיני[ה] קידושי[נן] ותברא / בהציל והמליט בפסוח וגנון⁸³ / מה יפה ומה
 נעים⁸⁴ מראהו כלבונן⁸⁵ / מדברת גבוהים גבוהים⁸⁶ / ארזים לא עממוהו בנות
 אלהי[ם]⁸⁷ / כיסא נקיטנא איזול ואיסיב נפש[ה]⁸⁸ / ואיבה אשית בין האיש ובין
 35 האשה⁸⁹ / ולא תהי[נה] עוד חובשת לשם אישות / ונותנת רשות ומבטלת רשות⁹⁰ /
 וקא מפקת מיניה / כמין ימי לטיגני[ה]⁹¹ / ויצאה והלכה מביתו⁹² / הנותן לאחר
 אשתו⁹³ / ווי צוח ככורכייא⁹⁴ / איתקש יציאה להוייה⁹⁵ / ועיילת לה אחר
 בחרוקיה⁹⁶ / מה לי עיולי מה לי אפוקי⁹⁷ / (דף 74) ונשתה גבורתם לנשים⁹⁸ /
 וניתוח⁹⁹ / וכליל לאישים* / ולא תקראי לו עוד בעלי¹⁰⁰ / שלך שלי שלי¹⁰¹ /

- 76 הושע י יד.
 77 ירמיהו ב יב.
 78 בראשית ב כג.
 79 בראשית כ ה.
 80 משלי ח ד.
 81 על פי: יבמות קטז ע"ב.
 82 על פי: כתובות עה ע"א, והן תכונות מאוסות של הבעל. שומשנא: 'מי שבעלה קטן כנמלה'. קולסא רבה: 'מי שבמשפחתו יש דופי' (רש"י).
 83 ישעיהו לא ה.
 84 על פי: שיר השירים א טז.
 85 שיר השירים ה טו.
 86 על פי: שמואל א ב ג.
 87 על פי: יחזקאל לא ח.
 88 על פי: כתובות מז ע"א, וכוונתו לומר, שיש לאשה די כסף מכתובתה כדי להינשא בשנית.
 89 על פי: בראשית ג טו.
 90 על פי: עירובין סט ע"ב.
 91 קדושין מד ע"א. רש"י 'כשולה דג מן הים והמחבת נתונה על האור לתתו בתוכו בשמן לטגנו'. כוונת הפתגם לתאר שדבר אחד נעשה בסמוך וללא הפסק למה שבא בעקבותיו.
 92 דברים כד ב.
 93 על פי: דברים כד ב וישעיהו מב מח.
 94 קדושין מד ע"א.
 95 כתובות מז ע"א.
 96 על פי: כתובות סא ע"א, היינו שהכניסה לה גבר אחר במקומו.
 97 שבת צו ע"ב. כאן מסתיים דף 74א. בתחתית העמוד ניתן לקרוא במטושטש את המלים: 'ונשתה גבורתם לנשים', הכתובות שוב בראש דף 74ב. מכאן שזהו סדר הדפים הנכון, וכפי שמורה גם תוכן הדברים.
 98 ירמיהו נא ל.
 99 אולי צ"ל: 'וניחוח'.
 100 הושע ב יח.
 101 משנה, אבות ה י.

- 40 הוא בבגדו והיא בבגדה¹⁰² / מעת לעת ומפקידה לפקידה¹⁰³ / שקולים הם למינו ולמינה / איהו בקרי ואיהי בכוצינא¹⁰⁴ / האומרינן] ערו ערו¹⁰⁵ / גם לי גם לך לא יהיה גזורו¹⁰⁶ / כי שתיים עשו רעות¹⁰⁷ / מזבח יורד עליהן] דמעות¹⁰⁸ / תולים בבוקינן] סריקים¹⁰⁹ / ליתן ריוח בין הדבקים¹¹⁰ / ואורחות פריץ¹¹¹ עליהן] עובר / פעמינן] ושלש עם גבר¹¹² / עד כמעט שתי שערות מגומנא] אחת יונקים / ושתי פתילות בנר אחנך] דולקים¹¹³ * / והנה דמעת העשוקינן] ¹¹⁴ / על דברי הברית והחוקים¹¹⁵ / נסתחפה שדהו ומעל מעל¹¹⁶ / השתות יהריסון צדיק מה פעל¹¹⁷ / ומין במינו בטל¹¹⁸ / מהפך בחררה ובא אחר ונוטל¹¹⁹ / סילק את מינו במי שלא¹²⁰ / שאינן] מינו רבה עליו ומבטלו¹²¹ * / וסיבה זו גוררת / זאת ועוד אחרת¹²² / מקצתם זריזים וקופצים וממהרים / שלא יקדימון] אחרינן] ¹²³ * / ומניחינן] הקנס תכף לגירושין] / תוך ג' חדשינן] ¹²⁴ / שאינה] ראוינה] לינשא¹²⁵ / ויש מקדימינן] טפי / בדברי שדוכינן] / עודה תחת בעלה קודם] גירושין] / כדי שיהא מתוקן לו

102 כתובות מח ע"א: 'האומר אי אפשר אלא אני בבגדי והיא בבגדה' — 'וציא ונותן כתובה'. כאן הכוונה כנראה לבגד מלשון בגידה.

103 משנה, עדויות א א.

104 מגילה יב ע"א–ע"ב: 'היינו דאמרי אינשי, איהו בקרי ואתתיה בכוצינא'. קרא היא דלעת גדולה ובוצינא היא דלעת קטנה. רש"י: 'כלומר, דבאותו מין עצמו זה נואף וזו נואפת. הוא אומר להראות את יופיה והיא לכך נתכונה, שיסתכלו ביופיה'.

105 תהלים קלז ז. ערו כאן מלשון ערוה.

106 מלכים א ג כו.

107 ירמיהו ב יג.

108 גטין צ ע"ב: 'כל המגרש אשתו ראשונה אפילו מזבח מוריד עליו דמעות'.

109 בבא בתרא ז ע"א.

110 על פי: בראשית ב כד.

111 תהלים יז ד.

112 איוב לג כט.

על פי: בבא בתרא טז ע"א. הנוסח בהגהה זהה עם המקור. השימוש כאן ב'שתי שערות' במקום 'שתי נימות' שבמקור התלמודי הוא בעל מטען אסוציאטיבי ברור.

114 קהלת ד א.

115 אולי על פי: מלכים ב יז–לח.

116 משנה, כתובות א ו: 'הנושא את האשה ולא מצא לה בתולים, היא אומרת משארסתני נאנסתי ונסתחפה שדך, והלה אומר לא כי אלא עד שלא ארסתך והיה מקחי מקח טעות...'.
תהלים יא ג. היינו, יסודות הנישואין נהרסים.

על פי: חולין ק ע"א.

119 קידושין נט ע"א.

על פי: חולין צז ע"ב.

121 חולין צט ע"א.

122 כנראה מתייחס לנאמר לעיל: 'כי שתיים עשו רעות'.

123 מועד קטן יח ע"א.

124 עיין בגוף המאמר, לעיל הערה 55.

125 משנה, יבמות ד י.

אשה אחרת / ולה אחר ולא תהינה] עצרת* / זו תמורה זו / וזה חליפין] זה¹²⁶ /
 והדבר מכוער* / מפנק מנוער¹²⁷ / כי לא לקלים המירוח¹²⁸ / ועתידינן] ליתן דין
 חרוץ / כאשר אבאר בע"ה דבר דבור על אופניו / ולאנפא עין למחזה / כל כי האי
 55 זוג' מחליפין] זה בזה* / ואשריו שומע לי / ואשכילך בני / אינני] אומר] קרא /
 אינני] אומר] גמר]א] וסברא¹²⁹ / כי לא תוהו בראה לשבת יצרה¹³⁰ / וממני שים
 טעם והדבר הקשה יביאון אלי¹³¹ / ודי לישן לא יימר שלו עלי / ומלכי ישפר
 עליכון¹³² / בכך תהוי ארכא לשלוותכון¹³³.

הגהות על הגליון:

לשורה 7: אשר היא היום בעו[לה] / וערב תהיה געולה.

לשורה 10: ותהי לו סוכנת ותשרתיהו¹³⁴.

לשורה 24: צרורה שכולה וגלמודה / מתרפקת על דודה¹³⁵.

לשורה 26–27: ואשר ילדה לו בנים / המה עזי פנים¹³⁶.

לשורה 27–28: ולבתם (?) יקח.

לשורה 30: דקסברה ידיעות מחלקות¹³⁷ / ותענוגות] הנשים המשחקות¹³⁸.

לשורה 30 הגהה 1: וכיעסתו כעס בעבור הרעימה¹³⁹ / כי החילה לריב על פני

האדמה¹⁴⁰ / ויק]רא] שם האחת ימימה¹⁴¹.

הגהה 2: אין בידו מאומה¹⁴² / שם האחת ימימה¹⁴³ / ולשבת עם האיש

תואל¹⁴⁴ / והיא נתוננה] לעדריאל¹⁴⁵.

126 משנה, תמורה ה ה.

127 משלי כט כא.

128 קהלת ט יא.

129 על פי: שבת קכ ע"א.

130 ישעיהו מה יח וגיטין מא ע"ב.

131 שמות יח כו.

132 דניאל ד כד.

133 שם.

134 מלכים א א ד.

135 שיר השירים ח ה.

136 השווה נדרים כ ע"א–ע"ב.

137 שבת עא ע"א.

138 שמואל א יח ז.

139 שמואל א א ו.

140 בראשית ו ו.

141 איוב מב יד.

142 קהלת ה יג.

143 לעיל, הערה 141.

144 שופטים יז יא.

145 שמואל א יח יט.

לשורה 39: העוזבת אלוף נעוריה ואת ברית אלהיה שכיחה¹⁴⁶.
 לשורה 45 הגהה 1 (תיקון): ושתי נימות מגומ[א] אחת יונקים / ושתי טיפות מדפוס
 אחת יורדים¹⁴⁷.
 הגהה 2 (תוספת): והנושא בא לקחת / ושניהם מבשלים בקדירה אחת¹⁴⁸ /
 שבין שנים יוצ[א] אח[ד] / גם בשביל אחר יחד.
 לשורה 48: ואית בי[נה] זיקא / דאין בה דין סלוקה¹⁴⁹.
 לשורה 49: מעשי[ם] אשר לא יעשה / לית הילכת[א] דכוותי[ה].
 לשורה 52: וכן בעת שהאשה בע"ה [=בעוונותינו הרבים] חולה / עורנה חיה
 מדבריי[ם] עם בעלה / משידוכי[ן] אחרים / והכל ממירי[ם] אחד אנשי[ם]
 ואחד נשי[ם]¹⁵⁰ / זה הורס וזה בונה / זה מקנה וזה קונה / ויצרו עליו
 מתגבר לפרוש הימנה / [ה]יחתה איש על גחלים ורגליו לא תכוונה?¹⁵¹.
 לשורה 53: ובישא עבדי.
 לשורה 55: וקורא אני על זה / גם בלא דעת נפש לא טוב ואץ ברגליו חוטא¹⁵².

משלי ב יז. 146

לעיל, הערה 113. 147

על פי: פסחים קיב ע"א. 148

על פי: יבמות יז ע"ב. 149

בבא מציעא צא ע"א. 150

משלי ו כז. 151

משלי יט ב. 152

